

Evaluating Contemporary Thinkers' Perspectives on the Causes of Underdevelopment in Iran: The Case of Property Rights Within Political Economy Approaches

Farshad Momeni*

Professor, Department of Economics, Faculty of Planning and Economic Development, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Hojjatollah Mirzaei

Assistant Professor, Department of Economics, Faculty of Planning and Economic Development, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Ali Jafari Shahrestani

Ph.D. Candidate in Planning and Economic Development, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Abstract

Before the 1990s, political economy theories typically presumed the security of property rights. The significance of property rights as an underlying factor in economic growth and development was first recognized by new institutional economists and has since gained further attention. The current research examined Marxist and methodological individualism approaches within political economy that have been used by several scholars to explain the main causes of underdevelopment in Iran, with a particular focus on property rights. A common weakness of these approaches is their neglect of Iran's unique historical context and their failure to present an independent theory addressing the inefficiency of property rights in Iran's history. The present study suggested that the new institutional approach, which incorporates historical analysis and the study of societal institutions, could offer a more comprehensive understanding of the role of property rights in underdevelopment. Rather than simply analyzing a series of historical events and geographical features, the proposed approach emphasizes

* Corresponding Author: farshad.momeni@gmail.com

How to Cite: Momeni, F., Mirzaei, H. & Jafari Shahrestani, A. (2024). Evaluating Contemporary Thinkers' Perspectives on the Causes of Underdevelopment in Iran: The Case of Property Rights Within Political Economy Approaches. *Iranian Journal of Economic Research*, 29(99), 5-48.

several specific aspects of Iran that must be considered. These include the country's unique climatic conditions, particularly the scarcity of water, which has led to significant tensions. Additionally, the impact of these climate conditions on political and economic systems (the theory of government) has shaped nomadic and tribal lifestyles and contributed to the formation of tribal governments. This, in turn, has influenced the underdevelopment of property rights (the theory of property rights) in Iran.

1. Introduction

Before the 1990s, political economy theories typically presumed the security of property rights. The significance of property rights as an underlying factor in economic growth and development was first recognized by new institutional economists and has since gained further attention. The current research examined Marxist and methodological individualism approaches within political economy that have been used by several scholars to explain the main causes of underdevelopment in Iran, with a particular focus on property rights.

2. Materials and Methods

Drawing on the institutional political economy framework, the present study employed a descriptive–qualitative method and library research to examine the theoretical models of Marxist political economy and the ideas grounded in methodological individualism. The former is represented through Iranian feudalism and the Asian mode of production, while the latter is expressed through the concept of unsuccessful libertarianism. These models have been used by several scholars to analyze the causes of Iran's underdevelopment, with a particular focus on property rights.

3. Results and Discussion

The analysis focused not only on the theoretical inconsistencies of the models, but also on their contradictions with the historical records of Iran's economy, as outlined in the following table:

Table 1. Characteristics of Political Economy Approaches Used to Explain Iran's Underdevelopment

Political economy approach	Theory	Thinker	Most important features	Position of property rights in theory	Criticisms
	Feudalism	Petrushkevsky Nomani Vali	The emergence of the autocratic government as the biggest owner The existence of the lord-serf system	At the disposal of the royal family, nobles and dependents	The absence of slavery in the history of Iran The existence of small ownership in the history of Iran The disproportion between the ownership of the state over the means of production and the ownership of the feudal lords over it The absence of stable legal relationship between different classes and the government in Iran The absence of aristocracy in Iran and the complete dependence of property on the monarchy
Marxism	The Asian mode of production	Ashraf Katouzia Seif	Emphasis on water scarcity and the unique role of the government to provide the needed resources Subjected ownership to the will of the autocratic government Lack of formation /independence of social classes Lack of market exchanges The slow growth rate of productive forces	At the disposal of the king	Failure to pay attention to the complexities and special conditions of each society Incompatibility of the hypothesis of self-sufficient villages with autocratic government The existence of other forms of ownership (private and endowment) in the history of Iran No historical record of government investment in water projects in Iran
Methodological individualism	Unsuccessful liberalism	Tabibian , Ghaninejad, Abbasi	Emphasis on individual freedoms as the basis of property rights and intellectuals' historical lack of attention to it Repeated emergence of tribal and patriarchal tyranny as the dominant model of all the events of contemporary Iranian history Harmony between individual desires or interests The emergence of interventionist state due to the continuity of traditional tribal values and its affinity with socialist collectivist ideals	Intellectuals' lack of attention to the importance of the issue and repression by the interventionist government	Neglect of the role of history and institutions on the decision-making of agents Limited rationality, incomplete information and uncertainty about the future Existence of transaction costs Failure to establish the assumption of a neutral contractual government and the history of the tribal government in form and content until the early Qajar period (the plundering government) The lack of application of neoclassical models in non-competitive conditions that form the major part of economic history

Source: Research results

Based on the theoretical models reviewed in the table above, several key theoretical flaws were identified in the theories. First, given the existence of private ownership and endowment, state ownership has not been dominant throughout Iran's history. Second, the models failed to consider the impact of Iran's dry, water-scarce climate, which played a crucial role in shaping tribal life, collective agricultural cooperation, and the subsequent underdevelopment of private property. Third, these models overlooked the persistently tribal nature of government in Iran, which has influenced the political and economic landscape. Another significant flaw is the predatory nature of the government in Iran, which has historically focused on maximizing rents and self-preservation rather than investing in productive inputs. Finally, the models failed to address the lack of a stable and consistent relationship between different social classes and the government, as well as the absence of secure property rights for all classes.

Table 2. A Comparison of Political Economy Theories Concerning Iran's Underdevelopment

Theory	Water scarcity and the dispersion of villages	Supremacy of collective/state ownership	The use of lands for rent distribution	The existence of private property and endowment	Tyranny and irregular relations between the government and social strata	Failure to secure property rights	Shareholding system in agriculture	Tribal structure of the political power
Feudalism			*				*	
The Asian mode of production	*	*			*	*		
Unsuccessful libertarianism		*			*	*		*

Source: Research results

4. Conclusion

A key weakness of these approaches is their failure to account for Iran's unique historical context and their inability to present an independent theory explaining the inefficiency of property rights in Iran's history. To address this gap, the new institutional approach, which emphasizes historical analysis and the study of societal institutions, can provide a more comprehensive understanding of the role of property rights in underdevelopment by going beyond simply examining a series of historical events and geographical features. The present analysis suggests focusing on specific aspects of Iran, such as its unique climatic conditions, particularly the scarcity of water, which has been a major source of tension. Additionally, the impact of these climatic conditions

on the political and economic systems (the theory of government) has shaped nomadic and tribal lifestyles, as well as tribal governments. Finally, the influence of these political and economic structures on the underdevelopment of property rights (the theory of property rights) should also be considered.

Keywords: Political Economy, Property Rights, Asian Society, Methodological Individualism, Institutionalism

JEL Classification: B13, B14, B15, B25, O53

ارزیابی نظریات متفکرین معاصر در رابطه با علل توسعه نیافتگی ایران با تأکید بر حقوق مالکیت در چارچوب رهیافت‌های اقتصاد

سیاسی

استاد گروه توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

فرشاد مؤمنی *

استادیار گروه توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

حجت‌الله میرزایی

دانشجوی دکتری رشته علوم اقتصادی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

علی جعفری شهرستانی

چکیده

تا پیش از دهه ۱۹۹۰ نظریات اقتصاد سیاسی، امنیت حقوق مالکیت را مفروض پنداشته و به آن نپرداخته‌اند. اهمیت حقوق مالکیت به‌عنوان موتور محرکه رشد و توسعه اقتصادی، ابتدا توسط اقتصاددانان نهادگرا مورد توجه قرار گرفت و سپس بسط داده شد. در این مقاله که در چارچوب الگوی اقتصاد سیاسی نهادگرایی به روش کیفی توصیفی و با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای انجام شده، الگوهای نظری اقتصاد سیاسی مارکسیستی (فئودالیسم ایرانی و شیوه تولید آسیایی) و ایده مبتنی بر فردگرایی روش‌شناختی (آزادی‌خواهی نافرجام) که مورد استفاده محققین در تحلیل علل عدم توسعه نیافتگی ایران بوده با تأکید بر حقوق مالکیت مورد بررسی قرار گرفته است. نقطه ضعف این نظریات، عدم انطباق با سیر تحولات تاریخی ایران و عدم ارائه نظریه‌ای مستقل در رابطه با ناکارآمدی حقوق مالکیت در تاریخ ایران است. لذا استفاده از دستگاه نظری نهادگرایی که اصول آن بر شناخت تاریخ و نهادهای هر جامعه استوار است و توسعه نیافتگی حقوق مالکیت را بر مبنای توزیع قدرت و تحولات آن - و نه صرف تضاد طبقاتی - بررسی می‌کند، می‌تواند راهگشا باشد. برای ارائه تبیینی از اقتصاد سیاسی توسعه نیافتگی با استفاده از دستگاه نظری نهادگرایی لازم است در دو سطح نظریه پردازی شود: نظریه دولت و نظریه حقوق مالکیت. لذا پیشنهاد می‌شود با توجه به ویژگی‌های خاص ایران، بر موارد ذیل تمرکز شود: (۱) تأثیر عوامل اقلیمی (کم‌آبی) بر شکل‌گیری زندگی کوچ‌نشینانه و دولت‌های قبیله‌ای و آثار آن بر نظامات اجتماعی و سیاسی ایران (نظریه دولت) (۲) آثار شکل‌گیری این نظامات اجتماعی و سیاسی بر عدم توسعه نیافتگی حقوق مالکیت (نظریه حقوق مالکیت).

کلیدواژه‌ها: اقتصاد سیاسی، حقوق مالکیت، فئودالیسم، جامعه آسیایی، نهادگرایی

طبقه‌بندی JEL: B13, B14, B15, B25, O53

مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری رشته علوم اقتصادی دانشگاه علامه طباطبائی است.

* نویسنده مسئول: farshad.momeni@gmail.com

۱. مقدمه

تا دهه ۱۹۹۰ در نظریه مرسوم اقتصادی، حقوق مالکیت تضمین شده مفروض پنداشته و انباشت سرمایه‌های فیزیکی و انسانی و پیشرفت فنی، مهم‌ترین عوامل رشد اقتصادی محسوب می‌شد. از دهه ۱۹۹۰ به بعد، الگوهای بسط داده شدند که در آنها این فرض کنار گذاشته شد. در این الگوهای جدید، اقتصاد مجموعه‌ای از خانوارها و بنگاه‌ها با تصمیمات متعدد محسوب می‌شود که هر کدام از این تصمیمات شامل تعداد زیادی مبادله است. هر مبادله نیز خود دادوستد بسته‌ای از حقوق مالکیت است (رنانی، ۱۳۸۴). لذا در رویکردهای جدید به توسعه، امنیت حقوق مالکیت و به تبع آن توسعه بخش خصوصی از اصلی‌ترین زیرساخت‌های رشد و توسعه اقتصادی محسوب می‌شود. این عوامل از طریق کاهش هزینه مبادله و در نتیجه، افزایش مبادلات و فعالیت‌های اقتصادی اثر قابل توجهی بر رشد اقتصادی دارند (صامتی و همکاران، ۱۳۸۹).

بنابراین هرگاه محدودیت‌های ناشی از مبادله حقوق مالکیت رفع شود (که به معنای تعریف و تضمین کامل حقوق مالکیت است)، امکان افزایش فرصت‌های مبادله‌ای و افزایش توانایی افراد در استفاده از این منافع وجود داشته و انگیزه‌های سرمایه‌گذاری افراد، افزایش خواهد یافت (رنانی، ۱۳۸۴ و Basely, 1995).

در این چارچوب، دولت نقشی قابل توجه دارد زیرا دولت ساختار حقوق مالکیت را مشخص می‌کند و مسئولیت کارایی ساختار حقوق مالکیتی را که تعیین‌کننده رشد، رکود و یا افول اقتصادی است، برعهده دارد (نورث، ۱۹۸۱). اما با توجه به اینکه دولت نهادی سیاسی است، در تبیین چرایی رشد و یا افول اقتصادی کشورها، استفاده از رویکرد اقتصاد سیاسی ضرورت می‌یابد. پس نقطه برجسته هر رویکرد اقتصاد سیاسی تعریفی است که از دولت و نقش آن در تضمین حقوق مالکیت ارائه می‌شود.

متفکرین و پژوهندگان توسعه‌نیافتگی ایران، از رهیافت‌های اقتصاد سیاسی متفاوتی برای تبیین خود استفاده نموده و به تبع آن جایگاه‌های متفاوتی برای دولت قائل شده‌اند. به این اعتبار، مسئله حقوق مالکیت و عدم توسعه‌یافتگی آن نیز در این نظریات به گونه‌های متفاوتی مورد توجه قرار گرفته است. شایان ذکر است در بررسی نظریات ارائه شده در رابطه با توسعه‌نیافتگی ایران توسط متفکرین، عنصر «حقوق مالکیت» به‌عنوان یک امر مستقل تاکنون

مورد تأکید نبوده است و از این زاویه، این مطالعه، پژوهشی متفاوت تلقی می‌شود. لذا این مقاله با هدف تبارشناسی مطالعات صورت گرفته در ارتباط با توسعه‌نیافتگی ایران با تأکید بر جایگاه «حقوق مالکیت» در این نظریات و تبیین چرایی عدم توسعه‌یافتگی آن تدوین شده و پرسش‌های اصلی آن بدین شرح می‌باشد:

۱. این متفکرین در چارچوب کدام رهیافت‌ها به اقتصاد سیاسی، مسئله توسعه‌نیافتگی را مورد بررسی قرار داده‌اند؟
۲. جایگاه حقوق مالکیت در این بررسی‌ها چه بوده است؟
۳. کاستی‌های این نظریات چیست؟

۲. مبانی نظری: رهیافت‌ها به اقتصاد سیاسی و جایگاه حقوق مالکیت در آن
مفهوم «اقتصاد سیاسی»، پیوندی وثیق با شکل تعریف از امر سیاسی و امر اقتصادی داشته و به تبع تنوع تعاریف ارائه شده از این دو موضوع، رهیافت‌های متفاوتی نیز در اقتصاد سیاسی، ظهور نموده‌اند:

ا. رهیافت کلاسیک: اقتصاددانان کلاسیک از «اقتصاد سیاسی» برای اشاره کردن به یک نظام برآوردن نیازها با دو خصوصیت اول ساختار وابستگی متقابل فراتر از اعضای یک خانواده و دوم مبتنی بر بازار بودن از طریق مبادله قراردادهای میان صاحبان دارایی مستقل و قانونی، استفاده نموده‌اند. در این چارچوب، حدود از نظر نهادی تثبیت شده‌اند و دولت تعیین‌کننده عرصه‌ای است که درون آن معاملات اقتصادی روی می‌دهد (کاپوراسو و لوین، ۱۹۹۲). در این رهیافت، تضمین حقوق مالکیت مفروض پنداشته شده و گسترش مبادله در نظام بازار بر آن استوار گردیده است.

ب. رهیافت مارکسی: اقتصاد سیاسی مارکسیستی بر این فرض استوار است که جامعه مبتنی بر بازار به طبقات جداگانه‌ای تقسیم شده که دارای منافع عینی متفاوتی هستند. لذا نمی‌توان آنها را در یک خط مشی متمرکز کرد. مارکسیسم نقدی رادیکال به اصل سازمان‌دهنده جامعه سرمایه‌داری یعنی بازار خود تنظیم‌گر وارد می‌کند (کاپوراسو و لوین، ۱۹۹۲). در الگوی مارکسیستی، تغییرات فنی، باعث ایجاد فنونی تولیدی می‌شود که توان بالقوه‌اش در چارچوب سازمان اقتصادی

موجود قابل تحقق نیست. در نتیجه طبقه‌ای جدید به وجود می‌آید تا نظام موجود را از بین ببرد و مجموعه جدید حقوق مالکیتی را که به آن طبقه امکان تحقق بالقوه فنون جدید را خواهد داد، توسعه دهد. لذا این تغییرات فناورانه است که در نظام مارکسی تنش ایجاد می‌کند اما تغییرات از طریق برخورد طبقاتی تحقق می‌یابند (نورث، ۱۹۸۱). در این رهیافت، دولت عامل سرمایه‌داری است و اهداف آن از منافع طبقاتی نشأت می‌گیرد و می‌کوشد یک نظم اجتماعی مبتنی بر استثمار طبقه پرولتاریا به وسیله طبقه‌ای بورژوا را تضمین نماید (کاپوراسو و لوین، ۱۹۹۲).

ج. رهیافت‌های مبتنی بر فردگرایی روش‌شناختی (الگوهای نئو کلاسیک و اتریشی): در این چارچوب، دولت کارکردی حمایتی- نظارتی دارد. در الگوی اتریشی، دولت جز فراهم‌ساختن چتری امنیتی و چارچوبی حقوقی که تضمین‌کننده آزادی‌های خصوصی افراد باشد، وظیفه دیگری ندارد اما در الگوی نئو کلاسیکی، سیاست از طریق ناکارآمدی بازار وارد مدل می‌شود. در این چارچوب، اقتصاد سیاسی به تعمیم مفهوم منفعت‌جویی در قلمروهای نهادی غیر بازار، به‌خصوص دولت، مربوط می‌شود. دولت کالاهای عمومی را فراهم می‌کند، آثار خارجی را ترمیم می‌کند و از طریق اعمال قدرت مسائل کنش جمعی را حل و فصل می‌نماید (کاپوراسو و لوین، ۱۹۹۲). این مدل‌ها، دولت را دولت قراردادی بی‌طرف فرض می‌کنند که برای کارایی حقوق مالکیت تلاش می‌کند.

د. رهیافت نهادگرایی: نهادها به‌عنوان واحد تحلیل، قواعد بازی و الگوهای تعاملی هستند که بر روابط افراد حاکم بوده، آنها را مقید می‌سازند و ناطمینانی موجود در تعاملات اجتماعی افراد را کاهش می‌دهند. نورث^۱ عناصر سازنده نظریه نهادها را نظریه‌ای در باب حقوق مالکیت، دولت و ایدئولوژی می‌داند. از دیدگاه وی علت نیاز به چنین عناصری این است که حقوق مالکیت، انگیزش‌های فردی و گروهی در نظام را مشخص می‌سازد و دولت وظیفه تعریف و اجرای حقوق مالکیت را برعهده دارد. همچنین ایدئولوژی است که نحوه تأثیرگذاری ادراک متفاوت افراد از واقعیت بر عکس‌العمل آنها در برابر وضعیت عینی را مشخص می‌کند (نورث،

(۱۹۸۱). بنابراین، می‌توان استنباط کرد که مهم‌ترین بخش از عوامل تأثیرگذار بر حقوق مالکیت، نهاد دولت است و نحوه اعمال آن از طریق قانون می‌باشد (همان). همچنین براساس الگوی نهادگرایی (Acemoglu & Johnson, 2005) شکل توزیع قدرت در جامعه زیربنای نحوه تأمین مالکیت خواهد بود، به گونه‌ای که افزایش نیرو در بخش قدرت غیررسمی می‌تواند دولت را به عنوان مجری تأمین حقوق مالکیت وادار به برقراری این نظم کرده و در پاره‌ای از موارد نیز قدرت‌های غیررسمی قادرند با وارد کردن فشار به دولت، منجر به تضییع مالکیت در بخشی از جامعه شوند. لذا به‌طور خلاصه می‌توان گفت وجود یا نبود حقوق مالکیت حفاظت شده، ارتباط نزدیکی با میزان و نحوه توزیع قدرت‌های سیاسی در جامعه دارد.

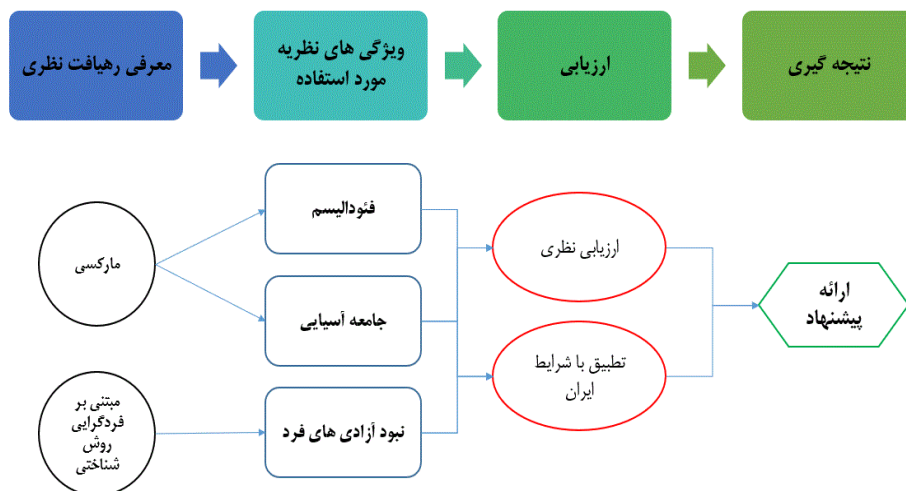
جدول ۱. رهیافت‌های اقتصاد سیاسی

رهیافت	دال مرکزی	جایگاه دولت	وضعیت حقوق مالکیت	مشهورترین متفکران
اقتصاد سیاسی کلاسیک	مبادله در بازار آزاد	تعیین‌کننده حدود و حافظ بازار	کاملاً تضمین شده با هزینه مبادلاتی صفر	ریکاردو اسمیت
اقتصاد سیاسی مارکسی	تغییرات فناورانه و تقابل طبقاتی	حافظ منافع بورژوازی در نظام سرمایه‌داری و حافظ منافع طبقه پرولتاریا در نظام مارکسیستی	در اختیار طبقه بورژوا برای تداوم استثمار در نظام سرمایه‌داری و دولت به‌عنوان یگانه مالک در نظام مارکسیستی	مارکس لنین
اقتصاد سیاسی مبتنی بر فردگرایی روش‌شناختی	اصالت فرد، نقش محوری بازار و نقش‌آفرینی حداقلی دولت برای پوشش شکست بازار/ تأمین امنیت	فراهم آوردن کالاهای عمومی (نظم، امنیت و...)	تا حدود زیادی تضمین شده	فریدمن هایک
اقتصاد سیاسی نهادی	نقش‌آفرینی نهادها به‌عنوان قواعد بازی	تعریف و اجرای حقوق مالکیت	متأثر از ساختار حاکم بر روابط قدرت سیاسی رسمی و غیررسمی	نورت عجم‌اوغلو

مأخذ: یافته‌های پژوهش

در ادامه در چارچوب این رهیافت‌های اقتصاد سیاسی، الگوهای نظری مورد استفاده در تبیین اقتصاد سیاسی توسعه‌نیافتگی در ایران با تأکید بر مسئله حقوق مالکیت و عوامل مؤثر بر آن در چارچوب این نظریات معرفی و مورد نقد و بررسی قرار خواهند گرفت و در پایان جمع‌بندی و پیشنهادات مربوطه ارائه خواهد شد.

شکل ۱. مدل مفهومی تحقیق

مأخذ: یافته‌های پژوهش

۳. الگوهای نظری استفاده شده در تبیین اقتصاد سیاسی توسعه‌نیافتگی ایران

عمده مطالعات صورت گرفته پیرامون اقتصاد سیاسی توسعه‌نیافتگی ایران را می‌توان در قالب رهیافت‌های اقتصاد سیاسی مارکسیستی (الگوهای نظری فئودالیسم و جامعه آسیایی) سامان داد. از نظر تاریخی، نظریات مطرح شده در این چارچوب، به میزان قابل توجهی تحت تأثیر کنفرانس ۱۹۳۱ مورخین شوروی در لنینگراد بوده است. در این کنفرانس، استفاده از الگوی نظری شیوه تولید آسیایی کنار گذاشته شد و الگوی نظری فئودالیسم، شیوه مسلط در تفسیر اقتصاد سیاسی جوامع شرقی در چارچوب رهیافت مارکسیستی گردید. با افول قدرت اتحاد جماهیر شوروی سابق، استفاده از الگوی نظری جامعه آسیایی، مجدداً مورد توجه قرار گرفت و در دهه اخیر گفتارهایی در چارچوب اقتصاد سیاسی مبتنی بر رهیافت فردگرایی

روش‌شناختی در قالب الگوی اقتصاد سیاسی اتریشی - نئوکلاسیک نیز منتشر گردید و به صورت متأخرتر از رهیافت اقتصاد سیاسی نهادگرایی نیز برای تبیین این مهم استفاده شده است.

۳-۱. فئودالیسم

فئودالیسم، نظامی اقتصادی- اجتماعی است که پس از فروپاشی امپراتوری روم و نظام برده‌داری در قرون وسطای مسیحی در اروپا بر پایه رابطه لرد و واسال (ارباب و رعیت) حاکمیت داشت و تا انقلاب صنعتی برقرار بود. در این ساختار اقتصادی- اجتماعی، لرد که زمین متعلق به اوست برای اداره بهتر، زمین‌هایش را میان واسال‌ها تقسیم می‌کند تا با بهره‌کشی از رعیت از طریق تصاحب محصول اضافی کار آنان، عملیات تولید صورت پذیرد (سیف، ۱۳۸۰). در این چارچوب، دولت فئودالی دولتی است که در آن زمین‌داری منشأ قدرت سیاسی است. در مجموع، مهم‌ترین ویژگی‌های فئودالیسم را می‌توان این‌گونه صورت‌بندی نمود:

- ۱) برقراری مالکیت خصوصی بر زمین و تمرکز آن، هم در مکان و هم در گذر زمان با اعمال «قوانین» و رسوم غیرقابل انعطاف و سخت مانند ارثیه غیرقابل انتقال و ارث‌بری انحصاری پسر ارشد.
- ۲) استقرار نظام سرواژ که به اشکال گوناگون، دهقانان را به زمین وابسته می‌کرد و آنها را ملزم می‌ساخت تا اضافه تولید خود یعنی بیش از حداقل لازم برای گذران معیشت را به‌عنوان اجاره، عشریه، خراج و جز آن بپردازد.
- ۳) معمول شدن تعهدات گوناگون دهقانان نظیر خدمات مستقیم و غیرمستقیم به ارباب، پرداخت مبالغ معین برای کسب اجازه ازدواج و غیره.
- ۴) برقراری نظام اربابی (manorial system)، شامل حضور ارباب در قلمرو و املاک خود.
- ۵) شکل‌گیری ساختار انعطاف‌ناپذیر طبقاتی و پدیدار شدن طبقه از لحاظ کمی، کوچک آریستوکرات و انحصاری شدن مالکیت زمین در زمان و مکان از طریق توارث و پیدایش حکومت موروثی اقلیتی از اشراف.
- ۶) تمرکز یافتن قدرت سیاسی و اقتصادی در روستاها که تولیدکننده تقریباً تمامی محصولات کشاورزی و صنعتی بودند.

۷) متقابل بودن حقوق و تعهدات قراردادی طبقات مختلف دولت و پایگاه فئودال اشرافی آن در نتیجه اعمال قدرت از طریق قرارداد، قوانین، سنت‌ها، رسوم و... که باعث می‌گردید قدرت خودکامه و خودسرانه، عمومیت نداشته است.

۸) کلیسا در سلسله‌مراتبی مشابه، به قشرهای مختلفی تقسیم می‌شد و اشراف خاص خودش، رهبریش را به عهده داشتند. کلیسای کاتولیک درست نسخه بدل دولت بود؛ دولتی که هم به آن خدمت و هم تعدیلش می‌کرد (کاتوزیان، ۱۳۸۶). در این چارچوب باید گفت حقوق مالکیت در فئودالیسم، امتیاز مشروط اجاره‌داری بود که در ازای ارائه خدمات اعطا می‌شد (نورث، ۱۹۸۱).

در میان محققان اقتصاد سیاسی ایران، پژوهشگران مارکسیست روس و هم‌تایان ایرانی‌شان، بیش از دیگران بر این عقیده‌اند که در برهه‌هایی از تاریخ ایران به‌ویژه در دوره قاجار، دولت، دولتی فئودال تلقی می‌شود. در ادامه بحث، مهم‌ترین ادله و براهین آنان توضیح داده خواهد شد.

۳-۱-۱. ایلیا پتروشفسکی

پتروشفسکی مورخ و شرق‌شناس روسی، در کتاب معروف خود «کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول»، سلطه مناسبات فئودالی بر ایران را مفروض پنداشته و در مقدمه کتاب خود چنین نگاشته است: «از آنجا که توجه خویش را صرفاً معطوف به یکی از مراحل تاریخ تکامل جامعه فئودالی در ایران کرده‌ایم، بحث در مسائل مربوط به ظهور دوران متقدم فئودالیسم در ایران- با اینکه این موضوع تقریباً مورد پژوهش هیچ‌یک از محققان در اتحاد شوروی و دیگر کشورها قرار نگرفته- جزو وظایف ما نبوده است» (پتروشفسکی، ۱۳۴۵). وی دوره مغول را فئودالیسم متکامل می‌خواند و در کتاب یادشده، به صورت مشخص دوره مغول را هدف قرار داده و چنین نتیجه می‌گیرد که فئودالیسم ایرانی با همراهی حاکمیت بیگانه مغولان موجبات شورش دهقانی را فراهم آورده است (جعفریان، ۱۳۸۷).

پتروشفسکی برای تفسیر تغییرات اقتصادی ایران در چارچوب نظریه فئودالیسم، با توجه به ناهمخوانی شواهد تاریخی با این تفسیر، مسئله اصلی فئودالیسم یعنی مالکیت زمین و مناسبات بین مالکان زمین و تولیدکنندگان مستقیم (سرف‌ها) را کنار می‌گذارد و چنین نتیجه می‌گیرد: «لازم نبوده حتماً یک فرد فئودال مستقیماً مالک زمین و آب باشد بلکه در ادوار

معینی به ویژه در دوران متقدم فئوالی، دولت، دولتی که توسط فئودال‌ها رهبری می‌شده، می‌توانست مالک اراضی و میاه باشد. در این مورد اراضی دولتی ملک و قلمرو مشترک طبقه حاکم بوده که بهره و مالیات را توسط دستگاه دولت از روستائیان وصول می‌کرده» (پطروشفسکی، ۱۳۴۵). وی در تفسیر خود وابستگی کشاورز روستایی به زمین را برخلاف الگوی نظری فئودالیسم به جای وابستگی کشاورز به فئودال می‌گذارد (پطروشفسکی، ۱۳۴۵)؛ وابستگی‌ای که در آن محدودیت جابه‌جایی برای کشاورز وجود نداشته و این شکل از روابط میان مالک و کشاورز در نقطه مقابل رابطه فئودالیسم اروپایی قرار دارد که در آن واسال‌ها اجازه جابه‌جایی نداشته و علاوه بر کشت و زرع، توسط فئودال‌ها به اشکال مستقیم در سایر امور به بیگاری گرفته می‌شده‌اند.

۳-۱-۲. فرهاد نعمانی

نعمانی بر این عقیده است که با وجود برخی تفاوت‌های صوری میان نظام زمین‌داری ایرانی و اروپایی، به لحاظ ماهوی هر دوی آنها فئودال هستند. از نظر وی حکومت‌های ایرانی در فاصله شاهنشاهی ساسانیان تا اواخر سده نوزدهم میلادی، ماهیتی فئودالی داشتند. وی بر این باور است که سه خصیصه اصلی فئودالیسم - یعنی ملوک‌الطوایفی بودن قدرت، تمایز میان زمین‌داری مشروط و غیرمشروط و انجام خدمات اداری یا نظامی معینی به وسیله واسال^۱ (رعیت) در ازای زمینی که فئودال بزرگ در اختیار وی قرار می‌دهد، کاملاً در ساختمان مناسبات فئودالی ایران نیز دیده می‌شود. وی حتی برای گسترش کمی و کیفی کوچ‌نشینی در سده‌های متأخر، نقش تعیین‌کننده‌ای قائل نمی‌شود و آنان را بر نظام اقتصادی - اجتماعی فئودالی ایران، اثرگذار نمی‌داند. به علاوه، از نظر او نحوه معیشتی شبانی خود از خصایص یک شیوه فئودالی برخوردار بوده، به‌ویژه که بر اثر ارتباط جامعه کوچ‌رو با نظام فئودالی جامعه یکجانشین، نهادهای اقتصادی و سیاسی فئودالی، مانند واگذاری یورت یا الکا و وابستگی خان‌ها به سلاطین و شاهان، کالبد جوامع کوچ‌نشین را تحت تأثیر قرار داده‌اند (نعمانی، ۱۳۵۸).

---

1. Vassal

۳-۱-۳. عباس ولی

از نظر وی، نظام اقطاع که شکل مسلط مالکیت ارضی در ایران دوره میانه بود، خصوصیات ویژه مناسبات دولت فئودالی را تا دوره مشروطیت نشان می‌داد. این نظام به واسطه ضرورت تعمیم قدرت دولت به سراسر قلمرو حکومتی در یک صورت‌بندی اجتماعی، عمدتاً زمین‌داری قوام یافت. عقب‌ماندگی اقتصاد کشاورزی، همواره با عملکرد متمرکزگرای دولت در ستیز بود و شکاف موجود میان خصوصیت مرکزیت‌گرایی قدرت سیاسی و مبنای قلمروی گسترش‌یافته‌اش را عمیق‌تر می‌کرد. در چنین وضعیتی دولت به قدرت نظامی، یعنی جامع‌ترین و مؤثرترین مکانیسم یکپارچگی سیاسی، متوسل می‌شد. نیازهای سوق‌الجیشی قدرت نظامی مستلزم پیوند اقتدار سیاسی با زمین بود و تسلط نیروی نظامی را در سلسله‌مراتب سلطه و تبعیت که سازمان رسمی مبادله عواید زمین در ازای خدمت نظامی نیز بود، تضمین می‌کرد. از سوی دیگر، جایگاه مُقطع در ساختار سازمانی دولت، غالباً تابع خاستگاه قبیله‌ای و زمینه قومی او بود که شکل و حدود تعهدات نظامی، اداری و مالی او را در برابر شاه تعیین می‌کرد. این تعهدات رسماً با اقطاع همراه بود و تفاوت و تنوع شکلی آن را نشان می‌داد. عباس ولی برای اثبات این امر که پیامد سیاسی صورت‌بندی خاص نظام مالکیت بر زمین در ایران پیشاسرمایه‌داری، تأسیس دولت فئودال ایرانی را در پی خواهد داشت، چنین استدلال می‌کند: «واگذاری و اعطای زمین منجر به پاره‌پاره شدن قلمرو حکومتی به صورت واحدهای سیاسی - نظامی نیمه خودمختار با اختیارات قضایی محلی خاص خود شد که پایه‌های استقلال عملی دولت را از لحاظ سیاسی و قانونی سست می‌کرد» (ولی، ۱۹۹۳). بدین ترتیب عملاً «حاکمیت محدودی» برای دولت باقی می‌ماند که از طریق امکان ضرب سکه واحد، اخذ مالیات بر اراضی و اعمال سیاسی خارجی تحقق می‌یافت.

نکته درخور اهمیت دیگر در نظریه عباس ولی، تفکیک میان دو مفهوم «حاکمیت مطلق» و «خودکامگی» در ارتباط با ایده سلطنت فئودال ایرانی است. منظور وی از حاکمیت مطلق، دولت متمرکز است که به عقیده او بنا به خصلت محدودیت‌های ناشی از ساختار اقتصاد فئودالی، هیچ‌گاه در ایران دوره قرون وسطی، از جمله در دوره اول قاجاریه، تحقق عینی نیافت. از نظر عباس ولی آنچه تحت عنوان «دولت متمرکز» در این دوران صورت‌بندی حقوقی شده است، مؤید صورت ایده‌آلی دولت است و نه لزوماً شکل عینی و تحقق‌یافته‌اش.

از این رو تصریح می‌کند: «هرچند دولت پیش از مشروطیت، بدون شک خودکامه بود اما فاقد شرایط اساسی اقتصادی، نظامی و نهادی حاکمیت مطلق بود» (ولی، ۱۹۹۳).

۳-۱-۴. ارزیابی نظریه فئودالیسم ایرانی

یکی از مهم‌ترین ابهامات در این نظریه، عدم ارائه تعریفی مشخص از فئودالیسم است. استفاده از اصطلاحاتی مانند «فئودالیسم دولتی^۱»، «فئودالیسم مبتنی بر چادرنشینی^۲»، «فئودالیسم متمرکز / غیرمتمرکز^۳» در این پژوهش‌ها عمدتاً بر محور روابطی غیر از روابط انسان و زمین (اساس الگوی نظری فئودالیسم) استوار است. در این چارچوب سیف معتقد است: «در پژوهش‌هایی که از فئودالیسم ایران در دسترس ماست، تعریف ضمنی‌شان از فئودالیسم به عنوان یک مرحله مشخص در تکامل تاریخی جامعه هیچ‌گونه حد و حدودی ندارد و چون فاقد این حد و مرز است، در نتیجه به شناخت بهتر ما نه فقط از تاریخ تکامل ایران بلکه حتی مقوله‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی منجر نمی‌شود (سیف، ۱۳۸۰).

علاوه بر این، نظریه «فئودالیسم ایرانی» با توجه به اینکه در ایران اصولاً نظام برده‌داری وجود نداشته است تا در سلسله‌مراتب تکامل تاریخی خود، فئودالیسم حاکم شود، عملاً فاقد خاستگاه تاریخی است. معنای واژه «رعیت» نیز برخلاف دوران قرون وسطی، در طول تاریخ ایران «فرمانبردار» حاکم یا ارباب بود (یک شخص) و نه قانون و نه حتی یک هیأت حاکمه و تا انقلاب مشروطه، عموماً به همه اعضای جامعه (به جز شخص شاه) اطلاق می‌شد. نکته مهم دیگر اینکه، فئودالیسم مبتنی بر وجود مالکیت خصوصی است که عملاً در تاریخ ایران به عنوان شکل مسلط مالکیت زمین، وجود نداشته و مالکان به اشکال گوناگون در طول تاریخ ایران، تنها حق بهره‌برداری از زمین را به اعتبار فرمان شاه به عنوان بزرگ مالک در اختیار داشته‌اند.

همچنین در ایران، ارباب معمولاً در مراکز شهری ساکن بود و از این حیث کاربرد اصطلاح «ارباب غایب» توسط برخی از پژوهشگران غربی نادرست به نظر می‌رسد. در فئودالیسم اروپایی، این اصطلاح در مورد اقلیت کوچکی از اربابان به کار می‌رفته است که

۱. روابط شخص با دولت

۲. شیوه تولید غیرمبتنی بر زمین

۳. در دوران آشوب تا استقرار دولت متمرکز و مبتنی بر استقرار یا عدم استقرار دولت مرکزی

به علت غیبت از املاک خود در انجام دادن تعهدات و مسئولیت‌هایشان کوتاهی می‌کردند لیکن این به اصطلاح «تعهدات» و «حقوق» با تعهدات و حقوق اربابان ایرانی کاملاً تفاوت داشت و عموماً سکونت در محل نیز نظارت بر کار و زندگی در دهات را دربر نمی‌گرفت. همچنین، برخلاف فتوالیسم اروپایی که ساختار طبقاتی انعطاف‌ناپذیری داشت، در ایران اصولاً هیچ‌گونه رابطه حقوقی و تعهدات قراردادی پایدار- یعنی قانون- بین طبقات مختلف دولت و مردم حاکم نبود و کلیه مردم در مقابل قدرت عریان، برابر بودند. شخص صدراعظم و دارایی‌اش همان قدر دستخوش امیال شاه بود که سرنوشت بزرگان کم‌اهمیت‌تر دستخوش خواست‌های صدراعظم و سرنوشت مردم عادی نیز، بر همین منوال، دستخوش بزرگان کم‌اهمیت‌تر بود. به علاوه زندگی و دارایی همه آنها تابع اراده داوری یگانه و برتر یعنی شاه بود.^۱ نکته حائز اهمیت دیگر اینکه در ایران برخلاف اروپا، هیچ سازمان مذهبی وجود نداشت که نقش و اهمیت کلیسای کاتولیک را داشته باشد (کاتوزیان، ۱۳۸۶).

در کنار موارد یادشده، نظریه فتوالیسم ایرانی، روابط بین فتودال‌ها و روستائیان و روابط آنها با شرایط اساسی تولید و زمین را نادیده گرفته است. در این زمینه سیف (۱۳۸۰) معتقد است ماهیت و ترکیب طبقاتی حاکمیت سیاسی «دولت» را باید از ترکیب طبقاتی جامعه استخراج نمود؛ در حالی که در چارچوب این نظریات، پیش از ایجاد طبقه فتودالی، دولت فتودالی در ایران وجود داشته است.

۳-۱-۵. مسئله حقوق مالکیت

در اندیشه‌های متفکرین نظریه «فتوالیسم ایرانی» اگرچه در رابطه با مسئله حقوق مالکیت، نظریه مستقلی ارائه نشده و عمده تمرکز بر روابط تولیدی ارباب- رعیت قرار داشته است اما به‌طور ضمنی بر این نکته تصریح شده است که حقوق مالکیت در تاریخ ایران، اگرچه به‌صورت قانونی وجود نداشته است اما برای خاندان سلطنتی، اشراف و خوانین وابسته تا حدودی زیادی تضمین شده بوده و در راستای استثمار اقشار فرودست مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفته است. این در حالی است که شواهد تاریخی فراوانی در دست است که در ایران هیچ‌یک از افراد حتی در طبقه فرادستان حاکم از امنیت حقوق مالکیت برخوردار نبوده و

۱. احمد اشرف در کتاب «استبداد، مسأله مالکیت و انباشت سرمایه در ایران» (رسانش، ۱۳۸۰)، نمونه‌های متعددی از تعدی به حقوق زیردستان توسط شاه و سایرین را نشان می‌دهد.

اموال‌شان حتی در زمان حیات دستخوش چپاول شاه و سایرین قرار گرفته است؛ تصرف بخش قابل توجهی از اموال میرزا حسین خان سپهسالار، مشیرالملک شیرازی و... توسط ناصرالدین شاه و ظل‌السلطان و... با جزئیات فراوان در تاریخ ثبت شده است.^۱ بخشی از گرایش تاریخی فرادستان حاکم به موقوفه‌سازی اموال خود نیز در همین چارچوب، قابل توضیح است.

جدول ۲. جایگاه حقوق مالکیت نظریه فئودالیسم ایرانی

ارزیابی انتقادی	جایگاه حقوق مالکیت در نظریه	جایگاه حقوق مالکیت در رهیافت	رهیافت اقتصاد سیاسی
نبود امنیت حقوق مالکیت برای هیچ‌یک از طبقات اجتماعی به جز شاه	در اختیار خانواده سلطنتی، اشراف و خوانین وابسته	در اختیار طبقه بورژوا برای تداوم استثمار	اقتصاد سیاسی مارکسی

مأخذ: یافته‌های پژوهش

۲-۳. شیوه تولید آسیایی

بر مبنای این نظریه، در شرق برخلاف مغرب زمین، به واسطه شرایط خاص اقلیمی، بدون دگرگونی در طول تاریخ، مالکیت جمعی و دولتی بر ابزار تولید حاکم بوده و به دلیل عدم وجود مالکیت خصوصی، سیر تکاملی برده‌داری، فئودالیسم و سرمایه‌داری شکل نگرفته است (ولی، ۱۳۷۵) و در این امر باعث رکود و ایستایی این جوامع شده است. متفکران این نظریه، این تعبیر را درباره طیف وسیعی از جوامع از مناطق خشک صحرای آسیا تا سرزمین‌های عربستان، ایران، هندوستان و تاتار قابل اطلاق می‌دانستند (باتامور، ۱۹۶۸). لذا شیوه تولید آسیائی، شیوه تولیدی پیشاسرمایه‌سالاری است که به اختصار، با مختصات زیر مشخص می‌شود (سیف، ۱۳۸۰):

۱. وجه عمده مناسبات تولیدی، عدم امنیت مالکیت خصوصی عوامل اصلی تولید (زمین) است. آنچه که وجود دارد نه «مالکیت» غیرمشروط بلکه «تصرف» مشروط زمین است که در آن، همه چیز به میل و اراده حاکم، بستگی دارد.

۱. اعتمادالسلطنه، روزنامه خاطرات

۲. شرایط اقلیمی و مختصات جغرافیایی از جمله وجود صحراهای گسترده و کمبود منابع آبی که آبیاری مصنوعی را برای تداوم ضروری می‌سازد.

۳. وحدت کشاورزی و صنایع دستی، منجر به ایجاد «جماعات روستائی خودکفا» می‌گردد. برخی از دلایل این وحدت عبارتند از: تقسیم بدوی کار در جامعه و نیروهای مولده تکامل نیافته و پراکندگی این جماعات از یکدیگر که موجب می‌شود امکانات ارتباطی، جاده و راه توسعه پیدا نکند و این خود موجب تداوم پراکندگی است.

۴. سرعت رشد نیروهای مولده در نظام آسیائی بسیار آرام و کند و به نظر ایستاست.

۵. در نتیجه وحدت کشاورزی و صنعت دستی، شهر در نظام آسیائی، محصول ساختگی دولت و صرفاً «اردوگاهی امیرنشین»، غیرمولد و همچنان تابع کشاورزی و روستا است که بر ساختار اقتصادی جامعه تحمیل شده است؛ درحالی که در فئودالیسم اروپایی، وجود شهرهای مستقل به مثابه مکان‌هایی برای رشد تولید ارزش‌های مبادله اهمیت مبرمی در تکوین طبقه بورژوازی و سرمایه‌داری صنعتی داشت (ولی، ۱۳۷۵).

با توجه به اینکه بخش عمده تولید در این جوامع برای مصرف است و مازاد تولید امری تصادفی است، زیرساخت‌های لازم برای تسهیل مبادله، راه و جاده، به صورت بدوی و تکامل نیافته باقی می‌مانند. مبادله بسیار ناچیز است و انباشت ثروت هم قابل توجه نیست. در نتیجه نبود امنیت اجتماعی و سیاسی، همان مازاد ناچیز نیز عمدتاً به صورت دفینه درمی‌آید و از فرایند تولید و بازتولید برکنار می‌ماند (سیف، ۱۳۸۰).

نظریه شیوه تولید آسیایی در چارچوب مارکسیسم مبین نگرش چندخطی در مقابل نگرش تک‌خطی به دترمینیسم تاریخی بود اما پس از کنفرانس لنین‌گرا با پشتیبانی استالین در سال ۱۹۳۱ مطرود شد تا جهان‌شمولی نظریه تکامل تک‌خطی، حاکم بلامنازع چارچوب تحلیلی مارکسیسم شود (سیف، ۱۳۸۰ و ولی، ۱۳۷۵). مرگ استالین در دهه ۱۹۶۰، تجدید حیات شیوه تولید آسیایی را در پی داشت و پس از جنگ جهانی دوم، بحث بر سر جامعه آسیایی با کتاب استبداد شرقی ویتفوگل از سر گرفته شد. براساس نظر ویتفوگل، شرایط اقلیمی ویژه از جمله خشکسالی و کم‌آبی در جوامع آسیایی به گونه‌ای است که تنها دولت قادر به تأمین آب مورد نیاز برای کشاورزی به‌عنوان مهم‌ترین رکن اقتصادی بوده است و

دولت آب‌سالار به‌عنوان مدیر ساخت‌وسازهای آب‌سالارانه و ساخت‌وسازهای عظیم دیگر، اجازه نمی‌دهد نیروهای غیردولتی جامعه به گروه‌های مستقل تبدیل شوند و آن اندازه نیرومند شوند که بتوانند بر دستگاه دولت نظارت کنند (ویتفوگل، ۱۹۵۷). از نظریه ویتفوگل چنین استنباط می‌شود که استبداد شرقی مانع بزرگی برای مالکیت خصوصی است و این خود از شکل‌گیری نیروهای اجتماعی مستقلی همچون طبقه فئودال جلوگیری به عمل آورده است. نظریه شیوه تولید آسیایی از دهه ۱۳۴۰ مورد توجه بسیاری از متفکرین و نظریه‌پردازان اقتصاد ایران قرار گرفت که در ادامه به اختصار به مهم‌ترین موارد آن پرداخته می‌شود.

۳-۲-۱. محمدعلی همایون کاتوزیان

در چارچوب نظریه وی، کم‌آبی به ایجاد واحدهای روستایی خودمختار انجامیده که اگرچه مازاد تولید هر یک از این واحدها قابل توجه نیست اما مازاد جمعی کل این واحدها به حدی بوده که با تسلط ایلات و عشایر بر آن به‌عنوان یک نیروی سازمان‌یافته بیرونی، منابع اقتصادی لازم برای تأسیس یک قدرت استبدادی تأمین می‌شده و این دستگاه استبدادی قادر بوده، اراده خودکامه‌اش را بر تمامی طبقات جامعه تحمیل کند (کاتوزیان، ۱۹۹۸). نتیجه چنین شرایطی از نظر وی، ضعف و ناپایداری مالکیت خصوصی و غلبه مالکیت جمعی و دولتی در ایران بوده که تفاوت‌های اساسی میان ساختار جامعه و دولت در ایران با جامعه و دولت در غرب را منجر شده است (کاتوزیان، ۱۹۸۱):

- ایران در طول تاریخ همواره دولت و جامعه‌ای استبدادی داشته است که در آن دولت، طبقات اجتماعی، قانون، سیاست و... صورتی متفاوت با آنچه در تاریخ اروپا مشاهده می‌شود، داشته‌اند.
- در ایران هرگز فئودالیسم اروپایی پدید نیامد زیرا مالکیت در ایران نه حق، بلکه امتیازی بوده که دولت به اشخاص می‌داده است و هر زمان که می‌خواست می‌توانسته آن را پس بگیرد.
- در ایران، طبقه اشرافی (آریستوکرات- مالک) که مانند اروپا نسل اندر نسل، صاحب ملک خود بود پدید نیامد و دولت، نماینده و مقید به رضایت چنین طبقه‌ای نبود. برعکس در ایران قدرت اقتصادی و سیاسی طبقه زمین‌دار، منوط به اجازه اراده دولت بود.

- در ایران نقش کارکردی را دولت ایفا می‌کرد، در حالی که در اروپا دولت متکی به طبقات بود و هر چه طبقه بالاتر بود، دولت بیشتر به آن اتکا داشت و این درست نقطه مقابل ایران بود که طبقات اجتماعی برساخته و زائده دولت‌ها بوده‌اند و با تغییر سلسله حاکم، جایگاه طبقاتی اشخاص نیز برحسب دوری و نزدیکی به عشیره‌ای که قدرت تازه از درون آن سر برکشیده به سرعت تغییر می‌کرد.
- قانون، در معنای ضوابطی که حد و مرزی برای اعمال قدرت دولتی باشد و آن را قابل پیش‌بینی کند، در ایران وجود نداشت اما در اروپا حتی در دوران باستان و قرون وسطا نیز رسوم ریشه‌دار و قوانین نوشته یا نانوشته‌ای حاکم بر رابطه دولت و جامعه بوده است. هرچند که از حیث دامنه و محدودیت‌های قدرت دولت، بین دولت‌شهرهای یونانی و دموکراسی‌های امروزی تفاوت زیادی وجود دارد اما در اروپا نوعی از قانون همواره وجود داشته است در حالی که جامعه ایران جامعه‌ای پیشاقانون بوده است. چون در جامعه ایران قانون وجود نداشت پس از سیاست هم خبری نبود؛ زیرا سیاست بدون قانون نمی‌تواند وجود داشته باشد.
- جامعه ایران برخلاف جوامع اروپایی دچار «فقدان تداوم» بوده است زیرا نهادها و طبقات اجتماعی به‌شکلی دائمی در معرض فروپاشی بوده‌اند، بنابراین می‌توان جامعه ایران را جامعه «کلنگی» یا «کوتاه‌مدت» دانست؛ در حالی که جوامع اروپایی به دلیل استقلال طبقات اجتماعی جوامع بلندمدت بوده‌اند.
- دولت‌های اروپایی چون نماینده طبقات اجتماعی معینی بوده‌اند، پس همواره از میزانی از مشروعیت بهره می‌برده‌اند اما در ایران، دولت در خارج از خود مشروعیت مستمر و مداومی نداشت و «مشروعیت» دولت اساساً ناشی از واقعیت قدرت آن بود.
- سقوط یک دولت استبدادی در ایران سبب تغییر نظام استبدادی نمی‌شد چون بدیلی برای آن متصور نبود، لذا سقوط دولت استبدادی سبب هرج و مرج، قتل و غارت می‌شد و کار به جایی می‌رسید که مردم آرزوی بازگشت استبداد را داشتند و بدین ترتیب در تاریخ ایران چرخه استبداد- آشوب- استبداد به شکل منظم بازتولید می‌شده است.

■ چون در ایران به دلیل «فقدان تداوم» و عدم استقلال طبقات اجتماعی از دولت امکان انباشت سرمایه وجود نداشته است، پیدایش کاپیتالیسم و صنعت جدید امکان‌پذیر نبود، چنانکه حتی فنودالیسم اروپایی نیز در ایران هرگز به وجود نیامد. کاتوزیان معتقد است در دوران جدید تاریخ ایران، نفت جایگزین آب شد؛ به این معنا که دولت با اتکا به درآمدهای نفتی، منابع مالی مستقل از جامعه به دست آورد و «شیوه تولید آسیایی» که متکی بر استبداد آبی بود، جای خود را به «استبداد نفتی» داد. بنابراین ایران در دوران پهلوی با توجه به ساخت اقتصاد سیاسی نتوانست مدرن شود بلکه «حاکمیت شبه‌مدرنیسم مطلقه» را تجربه کرد (کاتوزیان، ۱۹۸۱).

۳-۲-۲. احمد اشرف

وی در عین استفاده از مضامین شیوه تولید آسیایی مارکس و پاتریمونیاالیسم و نظریه شهر وبر، مفهوم سومی را موسوم به نظام «ملوک الطوائفی» مطرح می‌کند (صدوقی، ۱۳۹۷). به عقیده وی، جامعه ایرانی به لحاظ ساختاری فقط به شهر و روستا محدود نبوده و همواره در کنار آن، دارای بعد سومی بوده که همان اجتماعات ایلی است (اشرف، ۱۳۴۶) و پیدایش آن در تاریخ ایران ناشی از زوال حکومت مقتدر مرکزی و سلطه ایلات و خاندان‌های محلی بر عرصه سیاسی است (اشرف، ۱۳۴۷). به دلیل چنین دیدگاهی، او به این نتیجه می‌رسد که در ایران برای تحلیل تحولات اجتماعی و سیاسی باید از سه الگوی نظام آسیایی، فئودالی و ملوک الطوائفی استفاده کرد. جامعه ایران در طول تاریخ همواره میان این سه نظام در نوسان بوده است (اشرف، ۱۳۴۶).

وی معتقد است در ایران، نظام اجتماعی و اقتصادی رایج در شهر و روستا، برخلاف فئودالیسم اروپایی، به جای توسعه تقسیم کار اجتماعی و تفکیک تولید و تمایز و تضاد اقتصاد کشاورزی و پیشه‌واری، به سمت پیوستگی و وحدت اجتماعی و اقتصادی و در نتیجه عدم رشد تقسیم کار اجتماعی پیش رفته است. همچنان که رواج «شیوه تولید عشایری»، به لحاظ اقتصادی منجر به ایجاد موانع جدی در مقابل رشد شیوه‌های تولید فئودالی و سرمایه‌داری و تقسیم کار در عرصه‌های اقتصادی شده و راه رشد سرمایه‌داری در جامعه شهری را مانع شده است (صدوقی، ۱۳۹۷ به نقل از: اشرف، ۱۳۵۳ و اشرف، ۱۳۵۹). از نظر وی عدم شکل‌گیری اشرافیت موروثی و نظام طبقاتی فئودالی و سرمایه‌داری، عدم پیدایش

اصناف مستقل در بازارهای شهری، محدودیت‌های قضایی و نبود نهادهای حقوقی مستقل در سطح جامعه، برابری همگانی و بی‌قدرتی عمومی در مقابل نظام سیاسی حاکم، از پیامدهای حاکم بودن نظام آسیایی و نظام شه‌پدیری در تاریخ ایران بوده است (اشرف، ۱۳۵۳). به عقیده او، هر چند در طول تاریخ ایران، با تسلط حکومت‌های مقتدر مرکزی، امنیت لازم برای رونق کشاورزی، مبادله تجاری، رشد صنعت و گسترش شهرها حاصل می‌شد اما این روند با سلطه دستگاه دیوانی بر بخش کشاورزی و اصناف و بازرگانان همراه و موجب شکل‌گیری و استمرار نظام «زمین‌داری بوروکراتیک» و «سرمایه‌داری دولتی» شد که در نهایت، مانع «تکامل شبه‌بورژوازی» گردید. شرایطی که تا دوره قاجار در تاریخ ایران استمرار داشت و با تسلیم شدن دولت استبدادی به حاکمیت استعمار خارجی، دامنه‌های آن تشدید شد. بدین گونه به زعم اشرف، تا دوره مشروطه، سرمایه‌داری نوین که متضمن پیدایش طبقه‌ای متنفذ و مقتدر از تجار و کارگزاران صنایع جدید است، در تاریخ ایران با موانع اساسی روبه‌رو بود (ولی، ۱۹۹۳).

اشرف نیز همچون کاتوزیان ناپایداری و وابستگی مالکیت خصوصی را در ایران به قدرت سیاسی متذکر می‌شود: «قدرت سیاسی و منزلت اجتماعی برای افراد طبقات مسلط ابزار لازم را برای مالکیت و اداره زمین‌های بزرگ فراهم می‌کرد. افراد والارته تیولدار قادر بودند در ناحیه‌ای که تیول آنها قرار داشت یا در عین تصدی شغل دولتی در ایالات صاحب میزان قابل توجهی زمین شوند (اشرف و بنوعیزی، ۱۳۸۷).

۳-۲-۳. احمد سیف

از نظر وی، در جوامعی مانند ایران به واسطه شرایط اقلیمی نامساعد، از ابتدا بر سر راه پیدایش مالکیت خصوصی عوامل تولید، موانعی بروز می‌کند. همچنین ضرورت اینکه یک فرد، باید برای بهره‌مندی از زمین عضو جماعتی باشد، در عرصه فرهنگی باعث پدیدار شدن فرهنگ قبیله‌ای می‌گردد. در جماعات اشتراکی غیر آسیایی، فروپاشی مالکیت اشتراکی و فرارویدن مالکیت خصوصی با مشکل اساسی روبرو نیست ولی وضع در جماعت اشتراکی آسیایی مانند ایران به گونه‌ای دیگر است. به اعتقاد وی عمده‌ترین مشخصه یک جامعه آسیایی این است که اشرافیت جا افتاده ندارد. در این جوامع، خودکامگی و مطلق بودن قدرت «مالک اعظم» کنترل و محدود نمی‌شود و سیر تحولات تنها منجر به بازتولید ساختارهای قبلی و

جایگزینی خودکامه‌ای با خودکامه دیگر و بازتوزیع امتیازات می‌شود. فقدان اشرافیت جاافتاده به این ساختار تدوام می‌بخشد و در عین حال، در حوزه فرهنگ اجتماعی باعث تعمیق فرهنگی غارتی، ناباوری به آینده و مصرف‌گرایی می‌گردد. در این شرایط، از سویی مازاد تولید ناچیز است و از سوی دیگر، مازاد تولید هم در فرایند تولید به کار نمی‌افتد که نتیجه آن، کُندی سیر تحولات و دگرسانی‌های اقتصادی است. در این وضعیت، پیدایش و حتی گسترش شهرها علت و انگیزه اقتصادی نداشته و برخلاف جوامع غربی، ماحصل پیدایش و گسترش تقسیم کار میان صنعت و تولید کشاورزی نیست (سیف، ۱۳۸۰). از نظر وی مهم‌ترین ویژگی‌های ایران، به‌عنوان یک جامعه آسیایی از این قرار است:

- صنایع دستی در شهرها امکان ناچیزی برای رشد و توسعه داشته است.
- سرمایه موجودیتی مستقل از زمین نداشته است.
- در ارتباط تنگاتنگ با عدم استقلال سرمایه از زمین، طبقه مستقلی از تجار شکل نگرفته است.
- با بدوی بودن تقسیم کار، مبادله و به‌ویژه مبادله کالایی توسعه نیافته و در کلیت خود به حالت تصادفی، در صورت وجود مازاد، باقی مانده است.
- عدم رشد مبادله کالایی، تقسیم کار تولید و تجارت را به تعویق انداخته و نتیجه آن کندی فعالیت‌های تولیدی غیرکشاورزی و تجارتمندی بوده است.
- نتیجه کندی رشد مبادله و نازل بودن سطح تجارت، ناچیز بودن سرمایه تجاری بوده که به دلیل ناچیز بودن به سرمایه صنعتی دگرسان نشده است.
- به دلیل سطح اندک مبادله، نیازی به ابزار و امکانات تسهیل مبادله (راه و راه آهن و...) وجود نداشته است (سیف، ۱۳۸۰).

بنا به تحلیل وی، تجدید توزیع عامل اصلی تولید ضرورتاً به تغییر در توزیع مازاد تولید نیز منجر می‌شود و کل چارچوب اجتماعی - اقتصادی جامعه را دگرگون می‌کند ولی وقتی تحولات فقط محدود به توزیع و تجدید توزیع مازاد تولید باشد، حل و فصل تناقضات درون طبقاتی در چارچوب اقتصادی - اجتماعی موجود امکان‌پذیر خواهد شد، بدون اینکه جامعه دستخوش تحولات و دگرگونی‌های غیرقابل بازگشت بشود. سخت‌جانی ساختاری جامعه ایران در مقابل تغییر و تحول و ایستایی نسبی (تحولات بسیار کند) آن را تا اواسط قرن بیستم می‌توان ناشی از این پدیده دانست. تا نزدیکی نهضت مشروطه‌خواهی و سال‌های اولیه قرن

بیستم، ایران فاقد یک اشرافیت جاافتاده و مستحکم است که بتواند متعاقباً به صورت یک طبقه زمین‌دار- یعنی زمین‌داری مستقل از قدرت سیاسی مرکزی- متحول شود (سیف، ۱۳۸۰).

۳-۲-۴. ارزیابی نظریه شیوه تولید آسیایی

طرح الگوی شیوه تولید آسیایی اغلب بدین سبب که بیش از اندازه عام و مبهم است تا تنوع و پیچیدگی تجربی جوامع را دربر گیرد، مورد انتقاد قرار گرفته است؛ مثلاً ویتفونگ انواع گوناگونی از جوامع را که از حیث تکامل و سازماندهی اجتماعی بسیار متنوع بودند - روسیه تزاری، چین، مصر، ایران، هاوایی و...- تحت عنوان «جامعه آبی (هیدرولیک)» قرار می‌دهد. به همین ترتیب مارکس هم اصطلاح جامعه آسیایی را برای توصیف نه تنها چین و هند که اسپانیا و خاورمیانه و چاوه و آمریکای پیش از کشف توسط کریستف کلمب به کار می‌برد. در واقع، این مفهوم به گونه‌ای آشفته برای توصیف هر جامعه‌ای به کار رفته است که روابط سرمایه‌دارانه بازار در آن حضور نداشته است.

در همین راستا ولی (۱۳۷۵) معتقد است حاکم کردن الگوی شیوه تولید آسیایی به جای الگوی فنودالیسم، گرچه اغلب از سوی کسانی صورت گرفته است که مدعی پرهیز و اجتناب از کلی‌گویی و توجه به ویژگی‌های معرف شرایط خاص تاریخی هر کشور بوده‌اند اما در عمل حرکتی در جهت کلیشه‌زدایی در مطالعه تاریخ نبوده است؛ شاید بتوان آن را گذار از یک تفکر قالبی به تفکر قالبی دیگر دانست.

صاحب‌نظران پارادایم آسیایی، حاکمیت یک دوره تاریخی طولانی که صورت‌بندی اجتماعی نسبتاً مشابهی در آن تکرار می‌شود را با مفاهیم مختلف یادآور می‌شوند؛ استبداد موروثی آسیایی اشرف، جامعه خشک و منزوی کاتوزیان و دولت استبدادی غارتگر سیف هر سه مفاهیمی هستند که برای تبیین این رابطه یک‌جانبه میان دولت استبدادی و اقتصاد در ایران آسیایی در دوره‌ای بالغ بر چند ده سده طراحی شده‌اند.

همچنین نظریه «شیوه تولید آسیایی» صرفاً بر عوامل اقلیمی و شیوه‌های تولید مادی تکیه دارد و از نقش اندیشه‌ها و عوامل فرهنگی- دینی و تعامل این موارد با واقعیت‌های مادی در آن اثری نیست و لذا گرفتار نوعی جبر جغرافیایی و تقلیل‌گرایی اقتصادی است که نمی‌توان با تکیه صرف بر آن واقعیت‌های پیچیده تاریخی را توضیح داد. این نظریه در کنار نواقص

تجربی، آکنده از معضلات نظری از جمله مشکل سازگاری روستاهای خودبسنده و مستقل با دولتی متمرکز و مداخله کننده در اقتصاد روستا، عدم سنخیت مفروضات این نظریه در زمینه دترمینیسم فن شناختی با ماتریالیسم تاریخی که در آن روابط تولید، تعیین کننده نیروهای تولید است، مشکل تبیین منشأ دولت در جوامع آسیایی در غیاب مبارزه طبقاتی و... است (ولی، ۱۳۷۵).

مفاهیم «استبداد موروثی آسیایی» اشرف و «جامعه کم آب و پراکنده» کاتوزیان هر دو مدعی استقلال کامل ساخت‌های سیاسی و اقتصادی‌اند و در هر دو، دولت یک واحد متمرکز سیاسی است که از بیرون و با فتح نظامی بر ساختار اجتماعی کشاورزی تحمیل شده است و با تصاحب «مازاد اقتصاد جمعی» کشاورزان تحت سلطه ایران، حکومت مستبدانه‌اش را بر جمعیت داخلی تحمیل می‌کند و مانع پیدایش خودمختاری فئودالی و شهروندی بورژوازی در جامعه ایران می‌شود. اما در مدل کاتوزیان، مالکیت دولت بر زمین کشاورزی و خودبستگی و استقلال کامل منسوب به جوامع روستایی همخوانی ندارد. کاتوزیان بر محوری بودن نقش بنه در ایران کم آب و پراکنده تأکید می‌کند اما در غیاب مالکیت اشتراکی بر زمین، مفهوم بنه نزد وی، به صورت یک شیوه تولید بدون روابط مالکیت درمی‌آید. این در حالی است که یک مدل اقتصادی برای تحلیل روابط و ساختارهای کشاورزی باید با تحقیق در زمینه شکل‌های رایج روابط مالکیت در روستاها آغاز شود (ولی، ۱۳۷۵).

در مفهوم شیوه تولید آسیایی مارکس، رابطه بین ساختارهای سیاسی و اقتصادی در شرایط متفاوت متأثر از مالیات‌گذاری و طرح‌های آبی (هیدرولیک) است اما در هیچ یک از این دو شکل، تجارت و بازرگانی به عنوان جایگاه اصلی روابط اجتماعی در نظر گرفته نشده است. در مفهوم استبداد موروثی آسیایی اشرف، نه مالیات‌گذاری و نه طرح‌های آبی، هیچ یک نقش مهمی ندارد بلکه مالیات به‌طور گذرا بررسی می‌شود و طرح‌های آبی با جامعه ایران نامربوط شمرده می‌شود و از این رو کاربرد تز ویتفوگل در تاریخ ایران رد می‌شود.

اشرف موروثی‌گرایی را یک شکل مستقل اجتماعی و یک کلیت خودمتمکی با ساختار اقتصادی و سیاسی مشخص (استبداد مبتنی بر زمین‌داری دیوان‌سالارانه و سرمایه‌داری دولتی) است. بنابراین استبداد هم علت و هم معلول روابط اقتصادی است و در واقع، هیچ‌گونه توضیح اقتصادی برای علل رواج زمین‌داری دیوان‌سالاری و سرمایه‌داری دولتی وجود ندارد. از این

گذشته، مقوله‌های جامعه‌شناختی کنش اقتصادی و بر مبنای مفهومی از عقلانیت و کنش‌های اقتصادی عقلانی تکوین یافته‌اند که لازمه آن فراگرد تاریخی کالا شدن نیروی کار است و لذا نمی‌توان مقوله‌های و بر را برای تحلیل‌های مفهومی روابط اقتصادی در جامعه پیش از سرمایه‌داری به کار گرفت (ولی، ۱۳۷۵).

۳-۲-۵. مسئله حقوق مالکیت

در چارچوب نظریه «شیوه تولید آسیایی»، دولت مالک مطلق زمین و سایر عوامل تولید بوده و سایر گروه‌های اجتماعی فاقد امنیت حقوق مالکیت هستند. اما از منظر تاریخی در ایران، مالکیت دولتی زمین تنها شکل مالکیت ارضی و در برخی مقاطع تاریخی نوع فراگیر آن نبوده و همراه این گونه مالکیت، انواع دیگر مالکیت ارضی و اراضی موقوفه نیز وجود داشته و اندازه و تناسب آنها در دوره‌های مختلف متفاوت بوده است. در همین راستا جان فوران (۱۳۹۵) در نظریه خود که با روش مقایسه‌ای - تطبیقی «از پنج نگرش محوری: الگوی وابستگی، نظریه نظام جهانی، میزان وابستگی دولت به قدرت خارجی، شیوه‌های تولید رایج، ماهیت دولت و فرهنگ‌های سیاسی مشروعیت» (فوران، ۱۳۹۵) به دست آمده، معتقد است به دلیل اینکه در تاریخ ایران تنها یک شیوه وجود نداشته و در دوره‌های مختلف به‌طور همزمان شیوه‌های تولید متعددی وجود دارند، کاربرد شیوه تولید آسیایی صحیح نیست. از این گذشته، برخلاف تأکید شارحین این نظریه که با توجه به اینکه خشکسالی، کم‌آبی ناشی از بارش اندک و به تبع آن محدودیت شدید منابع آبی و نیز تشکیل شدن جغرافیای ایران از صحراهای بزرگ از ویژگی‌های اصلی جغرافیای طبیعی و اقلیمی ایران بوده و هدایت منابع آبی به مراکز سکونت و حیات اجتماعی ضرورت داشته است اما با توجه به اینکه ایجاد کانال‌ها، بندها و سدها و انتقال آب نیازمند هزینه زیادی بوده که گروه‌های اجتماعی توان تأمین و مدیریت این کارها را نداشته‌اند و فقط حکومت‌ها می‌توانستند در اثر تجمع منابع قدرت و ثروت در دست خود به تأمین امنیت و توزیع آب، مدیریت آن از طریق میرآب‌ها و نیز انتقال و توسعه آن بپردازند و همین امر نیز منجر به مدیریت انحصاری دولت‌ها بر منابع آبی و زمین‌های حاصلخیز و کنترل و نظارت بر شبکه تولید کشاورزی و مالکیت اراضی می‌گردید، در تاریخ ایران، طرح آب‌رسانی بزرگ و پراهمیتی نیز وجود نداشته که بتواند نقش اقتصادی را که در این تعریف به دستگاه دولتی داده می‌شود، توجیه کند.

جدول ۳. جایگاه حقوق مالکیت نظریه دولت آسیایی

ارزیابی انتقادی	جایگاه حقوق مالکیت در نظریه	جایگاه حقوق مالکیت در رهیافت	رهیافت اقتصاد سیاسی
شواهد گسترده تاریخی مبنی بر وجود خرده‌مالکی، مالکیت واقعی و...	تنها در اختیار شاه	در اختیار طبقه بورژوا برای تداوم استثمار	اقتصاد سیاسی مارکسی

مأخذ: یافته‌های پژوهش

۳-۳. نبود آزادی‌های فردی

از اوایل دهه ۱۸۷۰ میلادی که مکتب اقتصادی نهائون شکل گرفت، زمینه‌های اقتصاد سیاسی بازارگرایی (نئو کلاسیکی و اتریشی) فراهم شد. در این چارچوب، دغدغه علم اقتصاد از تولید و بازتولید به سوی منطق عمل انسانی سوق داده شد. در این قالب، انسان به‌عنوان انتخاب‌گر به دنبال حداکثر کردن نفع شخصی است و لذا انتخاب عقلانی به معنای رفتار حداکثرگرا است و لذا برای توضیح و تبیین پدیده‌های اجتماعی و در رأس آنها موقعیت‌های اقتصادی، باید تا سطح کنشگران خرد عقب رفت و کنش‌ها، تصمیم‌ها و انتخاب‌های آنها را مبنا قرار داد (مقصودی و امیری تهرانی، ۱۳۹۶). قابل توجه است که اگرچه در ابتدا تفاوت زیادی بین نظریات این دو مکتب وجود نداشت و هر دو بر مکانیزم بازار تأکید داشتند اما تمایزها کم‌کم آشکار گشت؛ در اقتصاد نئو کلاسیک منظور از مکانیزم بازار، عرضه و تقاضا و تغییرات قیمتی است اما در رویکرد اتریشی بر نوآوری و کارآفرینی در بازار تأکید می‌شود (متوسلی و همکاران، ۱۳۹۵). اختلاف دیگر مکتب اتریش و نئو کلاسیک در زمینه مسئله اطلاعات است. اندیشمندان نئو کلاسیک اطلاعات را موجودیتی عینی می‌دانند که در بازار به مثابه نتیجه تصمیم حداکثرکننده سود خرید و فروش می‌شود. در مقابل، اندیشمندان مکتب اتریش اطلاعات را امری ذهنی می‌دانند که کنشگران آن را به‌طور ذهنی تفسیر می‌کنند، می‌شناسند و در متن کنش‌های گوناگون از آن استفاده می‌کنند (de Soto, 2008).

اگرچه هر دو مکتب فکری به بازار به‌عنوان نظم خودجوش ساماندهی به مبادلات و فعالیت‌های بشری اعتقاد داشتند اما نئو کلاسیک‌ها با پذیرش «شکست بازار» به ایفای نقش فعالانه دولت در مهار ناکارآمدی‌های بازار باور داشته و اتریشی‌ها معتقدند هر شکلی از مداخله‌گرایی در سازوکارهای خودتنظیم بازار در درازمدت کار را بدتر می‌کند. قابل توجه

است که سطح تحلیل اقتصاد نئوکلاسیک، سطح توسعه نیست و تنها بر سؤالات کوتاه‌مدت متمرکز می‌شود زیرا فرض می‌کند که توسعه در بلندمدت، تضمین شده است (میرجلیلی، ۱۳۹۶). اقتصاد مکتب اتریش نیز با تأکید بر عدم دخالت دولت در اقتصاد، با اقتصاد کلان مخالف است و لذا مطلبی نیز در رابطه با توسعه ارائه نمی‌دهد.

تضمین حقوق مالکیت برای تحقق یک مبادله مبتنی بر نفع شخصی در اقتصاد سیاسی بازارگرایی ضروری و از وظایف دولت است. در عین حال جالب توجه است که نئوکلاسیک‌ها حقوق مالکیت را خارج از ساختار مدل‌های اقتصادی دانسته و قواعد مالکیت را در کوتاه‌مدت، ثابت در نظر می‌گیرند (Rhoads, 1985). این در حالی است که از منظر اتریشی‌ها، نهادهای رقابت در بازار شامل حق مالکیت و حاکمیت قانون است که در فرآیندی تجربی و به‌شکلی غیرمصنوع حاصل شده است.

۳-۳-۱. محمد طیبیان، موسی غنی‌نژاد و حسین عباسی

نویسندگان کتاب «آزادی‌خواهی نافرجام» با تأکید بر اهمیت و جایگاه «اقتصاد آزاد» در توسعه و خردورزی دنیای مدرن، ریشه بی‌اعتنایی و تلقی منفی نسبت به اقتصاد آزاد و در نتیجه عدم موفقیت ایرانیان در تحقق توسعه را در مهجور ماندن مفهوم «آزادی فردی» به‌عنوان «مهم‌ترین مبنای فکری تمدن جدید» در اندیشه‌ورزی ایرانیان دانسته‌اند چرا که «تحدید آزادی و مداخله دولت در حوزه مبادلات آزادانه فردی، با هر عذر و بهانه‌ای، نتیجه‌ای جز لگدمال شدن کرامت انسانی و ناکارآمدی و فقر اقتصادی ندارد» (طیبیان و همکاران، ۱۳۸۰).

آنها ضمن بررسی مجمل تلاش‌های اصلاحی، الگوی مسلط همه حوادث تاریخ معاصر ایران را «ظهور مکرر استبداد قبیلگی و پدرسالارانه» که منجر به «تداوم تفکر و ارزش‌های جمع‌گرایانه سنتی (قبیله‌ای) کهن و طرح آن‌ها در قالب مفاهیمی مانند ملی‌گرایی، سوسیالیسم، عدالت اجتماعی و نظایر آن» می‌دانند. همچنین مبانی نظری و تجربه حکومت‌های سوسیالیستی را بر مبنای رهیافت فردگرایی روش‌شناختی مورد نقد و بررسی قرار داده و اندیشه جمع‌گرایی را مغایر حکومت قانون و تجربه تاریخی توسعه در کشورهای غربی دانسته‌اند.

بر مبنای نظر نویسندگان، غفلت از مفهوم «آزادی فردی»، در تاریخ ایران توسط متفکران و روشنفکران، منجر به عدم توجه به اهمیت تأمین تضمین حقوق مالکیت و مبادله آزاد آن و لذا عدم افزایش ثروت و رفاه جامعه و در یک کلام «توسعه‌نیافتگی» ایران شده است چراکه «هماهنگی میان خواسته‌ها یا منافع فردی و جمعی» به عنوان یکی از مفاهیم بنیادی «پارادایم اصلی حاکم بر اندیشه سیاسی و اجتماعی مدرن» عامل اصلی توسعه است. نویسندگان چنین اظهار می‌دارند: «بسیاری از متفکران جامعه ما در یکصد سال اخیر یک دستاورد مهم اندیشه مدرن را مشاهده نکرده‌اند یا مورد توجه قرار نداده‌اند. آن دستاورد نیز این کشف است که توجه به فرد انسانی و حقوق و آزادی فردی تجزیه جامعه به ذرات کم‌اهمیت و از دست دادن انسجام اجتماعی و رها کردن منافع و مصالح جمعی نیست» (طیبیان و همکاران، ۱۳۸۰). از دیدگاه آنها، تداوم تفکر و ارزش‌های جمع‌گرایانه سنتی (قبیله‌ای) کهن و طرح آن‌ها در قالب مفاهیمی مانند ملی‌گرایی، سوسیالیسم، عدالت اجتماعی، مصلح عمومی و نظایر آن، علت این غفلت بوده است. به‌زعم نویسندگان، اندیشه سیاسی و روشنفکری ایران معاصر نتوانسته درک کند که آزادی انتخاب فردی می‌تواند نظامی کارآمدتر از نظم اداری و دستوری ایجاد کند. لذا در چارچوب رهیافت اقتصاد سیاسی حاکم بر این اندیشه، زمینه شکل‌گیری «دولت مداخله‌گر»، «تداوم ارزش‌های سنتی قبیله‌ای و قربت آن با آرمان‌های جمع‌گرایانه سوسیالیستی و سیاست‌های ناظر بر عدالت اجتماعی مبهم» است اما دولت مداخله‌گر به این علت که در آن «انگیزه پیشرفت، ابتکار و رقابت جای خود را به بی‌تفاوتی و حتی رقابت منفی می‌دهد» و همچنین به علت فقر اطلاعاتی نمی‌تواند موفق باشد. البته با توجه به وجود «شکست بازار»، دخالت محدود دولت با اولویت تنظیم‌گری تجویز می‌شود.

۳-۳-۲. ارزیابی ایده آزادی خواهی نافرجام

استفاده از رهیافت اقتصاد سیاسی بازارگرایی در تحلیل مسئله توسعه‌نیافتگی از دو منظر قابل نقد است؛ نخست نقد مبانی و مفروضات مربوطه و دوم استفاده از آن در تحلیل اقتصاد ایران. در بخش نخست، فردگرایی روش‌شناختی به‌واسطه اینکه نظریه‌ای تقلیل‌گراست، انسان را به‌عنوان یک موجود اجتماعی و فرهنگ، تاریخ، اخلاق و سنت را نادیده می‌گیرد و

کنش‌های انسانی را نیز مستقل و خود کفا می‌داند (مشهدی احمد و همکاران، ۱۳۹۰ و سیف، بی تا).

اما نکته دیگر اینکه علی‌رغم تأکید مکتب اتریش بر ضرورت وجود مالکیت خصوصی از یک سو و نیاز به فقدان قهر از سوی دیگر، واقعیت این است که مالکیت خصوصی با قهر حفظ شده و از آن دفاع می‌شود. لذا وجود دولت با سطحی از مداخله‌گری واجب خواهد بود (سیف، بی تا). البته اقتصاد سیاسی نئوکلاسیک دولت را به‌عنوان ابزاری برای تصحیح بازار (در قالب کارآیی پارتویی) در نظر می‌گیرد اما نقش‌های اساسی‌تر دولت مانند تحقق عدالت را در نظر نمی‌گیرند (دادگر، ۱۳۸۴).

یکی از جدی‌ترین انتقادات وارد شده رهیافت‌های بازارگرایی، غفلت از نقش نهادها بر تصمیم‌گیری کارگزاران اقتصادی در اندیشه نئوکلاسیک است. نهادگرایان عقیده دارند که امور روند تکاملی دارد و تعمیم‌های اقتصادی، مربوط به زمان‌ها و مکان‌های خاص است و بنابراین اندیشه لسفر و جهانشمولی تئوری اقتصاد سیاسی مربوطه (چه در مکتب نئوکلاسیک و چه مکتب اتریشی) را زیر سؤال می‌برند. در چارچوب رهیافت بازارگرایی، فرض می‌شود حقوق مالکیت کاملاً تعریف شده است و اجرای آن هزینه‌ای در بر ندارد، درحالی که این شرط هرگز برقرار نمی‌شود و امروزه، همانند تمامی طول تاریخ، منابع، بیشتر در مالکیت مشترک‌اند تا مالکیت خصوصی. شایان ذکر است هرچند تعریف، تضمین و اجرای حقوق مالکیت توسط دولت‌ها صورت می‌گیرد اما چنین شکلی از ساختار حقوق مالکیت به ندرت کارا خواهد بود، چراکه تنش دائمی میان ساختار مالکیتی که رانت حاکمان را حداکثر می‌کند و نظام کارایی که هزینه‌های معاملاتی را کاهش داده و رشد اقتصادی را تشویق می‌نماید، وجود دارد (نورث، ۱۹۸۱). در این چارچوب، تضاد منافع به جای هماهنگی منافع چهره واقعی اقتصاد است (Dorfman, J. & et al. 1963). کینزین‌ها نیز خودگردانی بازار را قابل دفاع ندانسته و خواهان حضور فعال دولت در اقتصاد هستند. از نظر آنها عدم تعادل‌های اقتصادی موقتی نبوده و در طبیعت بازار وجود دارد (Keynse, 1936). همچنین الگوهای مبتنی بر بازارگرایی در شرایط رقابت انحصاری، رقابت ناقص، انحصار چندجانبه و انحصار کامل که بخش عمده تاریخ اقتصادی را شکل می‌دهند، بی‌معنا است و قابلیت کاربرد ندارد.

در حوزه اقتصاد ایران، برخلاف مفروضات اقتصاد سیاسی این رهیافت که دولت را دولت قراردادی بی طرف فرض می‌کند که برای کارایی حقوق مالکیت تلاش می‌کند، سابقه تاریخی ایران حاکی از دولت قبیله‌ای است که خود را مالک دانسته، مداخله‌گر است و به دنبال افزایش سود دستگاه آمران می‌باشد. لذا حقوق مالکیت را به شدت ناکارآمد نموده، رانت دستگاه حاکمیت و هزینه‌های معاملاتی را تا آنجا افزایش می‌دهد که عرصه قراردادها را فوق‌العاده ناامن می‌کند (رضاقلی، ۱۳۸۵). شایان توجه است که مسئله تسلط سیاسی و نظامی جوامع ایلی بر اجتماعات شهری و روستایی از موجبات سکون اقتصادی در جامعه ایرانی بوده است؛ زیرا از یکسو مانع رشد تولیدات کشاورزی و سبب کندی جریان آن به اجتماعات شهری می‌شده و از سوی دیگر محدودیت‌هایی برای رشد و توسعه درون‌زای سرمایه‌داری از بطن بازارها فراهم می‌ساخته است (اشرف، ۱۳۵۹).

دیدگاه حاکم بر «آزادی‌خواهی نافرجام» بدون توجه به بنیادهای نهادی اقتصاد ایران، از جمله اقلیم خشک و کم‌آب و پراکندگی جمعیت که زندگی قبیله‌ای را به‌عنوان راهکاری برای بقا تداوم می‌بخشیده، همچنین شیوه تولید سهم‌بری در کشاورزی و تداوم آن در طول تاریخ، ساختار مالکیت دولتی و... تنها بر پیوند میان تفکرات جمع‌گرایانه و سوسیالیستی و ارزش‌های زندگی قبیله‌ای تأکید می‌کند و از علل و عوامل شکل‌گیری و تداوم این ارزش‌ها و آثار آن بر مسئله حقوق مالکیت غفلت نموده است. مطالعات تاریخی نشان می‌دهد، ساختار زندگی قبیله‌ای و حاکمیت ارزش‌های جمع‌گرایانه بر زندگی اجتماعی بر تمام جوامع انسانی حاکم بوده و تنها مختص به ایران نبوده است. اما پرسش محوری این است که گذار از مالکیت جمعی به مالکیت فردی در جوامع غربی به‌عنوان تحولی تعیین‌کننده در چه شرایطی و چگونه رخ داده و چرا در ایران پیش از انقلاب مشروطه به وقوع نپیوسته است؟ در واقع این دیدگاه، نظریه‌ای در رابطه با شکل‌گیری و تداوم حقوق مالکیت ناکارآمد در تاریخ ایران ارائه نمی‌دهد و تحلیل خود را تنها به عدم توجه روشنفکران به مسئله آزادی‌های فردی به‌عنوان عاملی اساسی در شکل‌گیری دور تسلسل دولت‌های مداخله‌گر فرو می‌کاهد.

۳-۳-۳. مسئله حقوق مالکیت

ایده آزادی‌خواهی نافرجام به ریشه‌های تاریخی و نهادی توسعه‌نیافتگی حقوق مالکیت در ایران توجه نمی‌کند. عدم توجه به مسئله آزادی‌های فردی توسط روشنفکران خود معلول

شرایط خاص ماتریس نهادی ایران و بازدهی صعودی آن در طول تاریخ است. از منظر نهادی توزیع بالقوه خشونت همراه با فناوری و محدودیت‌های جغرافیایی بر حقوق مالکیت اثر می‌گذارند و حقوق مالکیت بر سازمان‌های اقتصادی. لذا با توجه به اینکه توان بالقوه خشونت همواره در تاریخ ایران در اختیار ایلات بوده است، متناسب با نهادهای زندگی ایلاتی، ساختار حقوق مالکیت نیز مبتنی بر مالکیت جمعی شکل گرفته و لذا مالکیت خصوصی کمتر تکامل یافته است.^۱ توزیع خشونت نیز عامل تعیین‌کننده نهادهای سیاسی رسمی و غیررسمی و همچنین نهادهای اقتصادی است. لذا کارایی بازار اقتصادی نهفته در بازار سیاسی است و این کارایی بازار سیاسی است که منجر به حقوق مالکیت کارا می‌شود (نورث، ۱۹۸۱).

جدول ۴. جایگاه حقوق مالکیت در ایده آزادی‌خواهی نافرجام

ارزیابی انتقادی	جایگاه حقوق مالکیت در نظریه	جایگاه حقوق مالکیت در رهیافت	رهیافت اقتصاد سیاسی
عدم توجه به ساختارهای تاریخی، اجتماعی و سیاسی	عدم توجه روشنفکران به اهمیت مسئله و سرکوب توسط دولت مداخله‌گر	تا حدود زیادی تضمین شده	مبتنی بر فردگرایی روش‌شناختی (اتریشی / نئوکلاسیک)

مأخذ: یافته‌های پژوهش

۴. جمع‌بندی و پیشنهاد

در کنار ناسازگاری‌های تئوریک، وجه مشترک نظریات ارائه شده درباره توسعه‌نیافتگی در ایران در قالب رهیافت‌های اقتصاد سیاسی مارکسی و رهیافت‌های مبتنی بر فردگرایی روش‌شناختی، عدم توجه به تاریخ ایران (شرایط خاص زمانی و مکانی) و سیر تحولات آن در تدوین الگوهای نظری است. در واقع، در تحلیل‌های صورت گرفته به جای آنکه استفاده از اصول علمی، ابتدا مشاهده را مبنا قرار داده و سپس از بررسی مشاهدات الگوهای نظری تدوین شود، تحلیل‌گر ابتدا الگوی نظری را بدون توجه به مفروضات نهادی آن مبنا قرار داده و سپس با واکاوی تاریخ در پی جمع‌آوری مشاهدات همخوان با الگوی مورد استناد

۱. نورث در مجموع معتقد است ساختار حقوق مالکیت سه مرحله را طی نموده است: ۱. حقوق مالکیت مشاع، ۲. حقوق مالکیت اجتماعی انحصاری، ۳. حقوق مالکیت فردی.

خویش بوده است. در بررسی صورت گرفته در این مقاله، علاوه بر ناسازگاری‌های تئوریک این الگوهای نظری، عدم سازگاری‌های آن با سوابق تاریخی اقتصاد ایران نیز به شرح جدول ۵ مورد بررسی قرار گرفت:

جدول ۵. ویژگی‌های رهیافت‌های اقتصاد سیاسی مورد استفاده برای تبیین توسعه‌نیافتگی ایران

انتقادات	جایگاه حقوق مالکیت در نظریه	مهم‌ترین ویژگی‌ها	نظریه پردازان	نظریه	رهیافت اقتصاد سیاسی
عدم وجود برده‌داری در تاریخ ایران به‌عنوان مقدمه فئودالیسم وجود سابقه تاریخی خرده‌مالکی در ایران	در اختیار خانواده سلطنتی، اشراف و خوانین وابسته	ظهور دولت خودکامه به‌عنوان بزرگ‌ترین مالک وجود نظام ارباب- رعیتی	پطروشفسکی، نعمانی و عباس ولی	فئودالیسم	
عدم تناسب مالکیت دولت بر ابزار تولید با مالکیت فئودال‌ها بر آن عدم وجود رابطه قانونی پایدار بین طبقات مختلف و دولت در ایران عدم وجود اشرافیت در ایران و وابستگی کامل مالکیت به دربار	تنها در اختیار شاه	تأکید بر کم‌آبی و نقش بی‌همتای دولت برای تأمین منابع مورد نیاز مشروط بودن مالکیت به اراده دولت خودکامه عدم شکل‌گیری/ استقلال طبقات اجتماعی عدم رشد مبادلات بازاری کند بودن سرعت رشد نیروهای مولده	اشرف، کاتوزیان، سیف	شیوه تولید آسیابی	مارکسی
عدم توجه به پیچیدگی‌ها و شرایط خاص هر جامعه عدم سازگاری فرضیه روستاهای خودبسند با دولت خودکامه وجود سایر اشکال مالکیت (خصوصی و اوقاف) در تاریخ ایران عدم وجود سابقه تاریخی سرمایه- گذاری دولت در طرح‌های آبی در ایران					

ادامه جدول ۵. ویژگی‌های رهیافت‌های اقتصاد سیاسی مورد استفاده برای تبیین توسعه‌نیافتگی ایران

رهیافت اقتصاد سیاسی	نظریه	نظریه پردازان	مهم‌ترین ویژگی‌ها	جایگاه حقوق مالکیت در نظریه	انتقادات
مبتنی بر فردگرایی روش‌شناختی	آزادی خواهی نافرجام	طیبیان، غنی‌نژاد و عباسی	تأکید بر آزادی‌های فردی به‌عنوان زیربنای حقوق مالکیت و عدم توجه تاریخی روشنفکران به آن «ظهور مکرر استبداد قبیله‌گی و پدرسالارانه» به‌عنوان الگوی مسلط همه حوادث تاریخ معاصر ایران هماهنگی میان خواسته‌ها یا منافع فردی و جمعی شکل‌گیری «دولت مداخله‌گر» به‌واسطه تداوم ارزش‌های سنتی قبیله‌ای و قرابت آن با آرمان‌های جمع‌گرایانه سوسیالیستی	عدم توجه روشنفکران به اهمیت مسئله و سرکوب توسط دولت مداخله‌گر	غفلت از نقش تاریخ و نهادها بر تصمیم‌گیری کارگزاران عقلانیت محدود، اطلاعات ناقص و عدم اطمینان درباره آینده وجود هزینه‌های معاملاتی عدم برقراری فرض دولت قراردادی بی‌طرف و سابقه تاریخی دولت قبیله‌ای در شکل و محتوا تا اوایل قاجاریه (دولت غارتی) عدم کاربرد الگوهای نئوکلاسیک در شرایط غیررقابتی که بخش عمده تاریخ اقتصادی را شکل می‌دهند

مأخذ: یافته‌های پژوهش

- باتقابل الگوهای نظری بررسی در جدول ۵، کاستی‌های نظری رهیافت‌های ارائه شده، به شرح ذیل قابل حصول خواهد بود:
۱. وجود مالکیت خصوصی و وقفی در کنار مالکیت دولتی در طول تاریخ، شکلی غالب نداشته است.
  ۲. عدم توجه به آثار ویژگی‌های اقلیم خشک و کم‌آب و آثار آن بر شکل‌گیری زندگی قبیله‌ای، همیاری جمعی برای کشاورزی و اثر متعاقب آن بر عدم تکامل مالکیت خصوصی.
  ۳. ماهیت قبیله‌ای و ایلاتی دولت در طول تاریخ ایران.

۴. ماهیت غارتگر دولت در اقتصاد ایران که بدون سرمایه‌گذاری در نهاده‌های تولید، تنها به دنبال حداکثرسازی رانت و منافع خود بوده است.
۵. عدم وجود رابطه قاعده‌مند و پایدار بین طبقات مختلف و دولت در ایران و عدم وجود امنیت حقوق مالکیت برای عموم اقشار اجتماعی.

جدول ۶. تقابل نظریات اقتصاد سیاسی توسعه نیافتگی ایران

ساختار قبیله‌ای و غارتگر قدرت	نظام سهم‌بری در کشاورزی	عدم تأمین امنیت حقوق مالکیت	استبداد، بی‌قاعدگی روابط دولت و اقشار اجتماعی	وجود مالکیت خرد و وقفی	استفاده از زمین برای توزیع رانت	تفوق مالکیت جمعی / دولتی	کم‌آبی و پراکندگی روستاها	نظریه اقتصادی
.	.	.	.	.	.	.	.	فئودالیسم
.	.	.	.	.	.	.	.	جامعه آسیایی
.	.	.	.	.	.	.	.	آزادی‌خواهی نافرجام

مأخذ: یافته‌های پژوهش

بر اساس نتایج جدول ۶، استفاده از دستگامی نظری که بتواند تمامی ویژگی‌های تاریخی اقتصاد ایران که در نظریات بررسی شده کاملاً مورد پوشش قرار نگرفته، را دربر گرفته و بر مبنای آن به تحلیل عدم امنیت حقوق مالکیت و نقش آن در توسعه نیافتگی ایران بپردازد، راهگشا خواهد بود. در همین چارچوب استفاده از دستگام نظری نهادگرایی جدید که اصول آن مبتنی بر شناخت تاریخ و نهادهای هر جامعه است، پیشنهاد می‌گردد.

یک ویژگی حائز اهمیت دستگام نظری نهادگرایی جدید، ارائه نظریه حقوق مالکیت به‌عنوان بخشی از ساختار نظری مورد نیاز برای تحلیل است، برخلاف دستگام‌های نظری پیشین که در چارچوب آنها، مسئله حقوق مالکیت در قالب یک ساختار نظری و به‌عنوان امری حاشیه‌ای مورد تحلیل قرار می‌گرفت. نهادگرایی جدید، دو مؤلفه ضروری برای فهم ساختارهای اقتصادی را نظریه دولت و نظریه حقوق مالکیت می‌داند؛ در این دیدگاه، نظریه دولت ضروری است زیرا دولت ساختار حقوق مالکیت را مشخص می‌کند و مسئولیت کارایی ساختار حقوق مالکیتی را که تعیین‌کننده رشد، رکود و یا افول اقتصادی است،

برعهده دارد (نورث، ۱۹۸۱). از این منظر تمرکز تحلیل اقتصاد سیاسی نهاد گرایی، از یک سو مبتنی بر توزیع قدرت و ارتباط آن با حقوق مالکیت است و این خصوصیت با توجه به ویژگی قبیله‌ای ساختار قدرت در تاریخ ایران که مانع از شکل‌گیری نظام طبقاتی قاعده‌مند بر مبنای حقوق مالکیت مشخص گردیده (برخلاف نظریات مارکسیستی)، سودمند است. از سوی دیگر، با توجه به اهمیتی که تاریخ در نظریه اقتصاد سیاسی نهاد گرایی جدید پیدا می‌کند، سیر شکل‌گیری و تحول نهادها را مهم شمرده و لذا به فهم عمیق‌تر دلایل تداوم نهادهای ناکارآمد از جمله ناکارآمدی نهاد حقوق مالکیت کمک می‌نماید. اهمیت این مسئله از آنجا ناشی می‌شود که نهادهایی که امروز عاملین اقتصادی در تعامل با آنها هستند، در گذر تاریخ شکل گرفته‌اند و از همین روست که نهاد گرایی جدید با ارائه مفاهیمی همچون وابستگی به مسیر طی شده و بازدهی فزاینده ماتریس نهادی تلاش دارد تا نشان دهد که بی‌شناخت گذشته اقتصادی، امکان بهبود عملکرد اقتصادی وجود ندارد؛ لذا از آنجا که اقتصادها در شرایط تاریخی متفاوتی بوده‌اند، ماتریس نهادی متفاوتی نیز ایجاد کرده‌اند و بدیهی است که ماهیت هزینه‌های مالکیت بر دارایی متفاوتی نیز داشته‌اند و از این رو، در حال تجربه حقوق مالکیت متفاوتی نیز هستند (نایب، ۱۳۸۸).

با عنایت به این نکته و با توجه به اینکه «در عمل ساختار حقوق مالکیتی که رانت‌های فرمانروا (یا طبقه حاکم) را به حد بیشتر می‌رساند، با ساختاری که رشد اقتصادی را ایجاد می‌کند، تعارض دارد... و تاریخ نشان داده است که حقوق مالکیت غیر کارا قاعده است نه استثناء» (نورث، ۱۹۸۱)، نظریه دولت باید بتواند گرایش‌های ذاتی واحدهای اقتصادی و سیاسی را در ایجاد حقوق مالکیت ناکارآمد و بی‌ثباتی دولت در تاریخ را تبیین کند. نهاد دولت از طریق اعمال خدمات خود، میزان هزینه‌های اندازه‌گیری و هزینه‌های مبادله و نیز حفظ قدرت انحصاری قبل از مبادله را برای گروه‌های مختلف جامعه تعیین می‌کند. این بدان معنی است که هزینه‌های مبادله برای همه افراد یکسان نیست و برحسب دسترسی به میزان قدرت (به تعبیر نورث خشونت)، این هزینه‌های مبادله کاهش خواهد یافت. لذا براساس نظریات این مکتب، برای توضیح اشکال سازمان‌های اقتصادی که انسان‌ها به منظور کاهش هزینه‌های معاملات و سازماندهی مبادله طراحی می‌کنند، به نظریه‌ای در باب حقوق مالکیت نیاز است (نورث، ۱۹۸۱).

نورث (۱۹۹۰ و ۱۹۸۱) حقوق مالکیت را منشأ انقلاب‌های اقتصادی اول و دوم دانسته و سطوح متفاوت توسعه در کشورها را به عملکرد متفاوت نظام‌های حقوق مالکیت آنها مرتبط می‌داند. بنا به اعتقاد وی، حقوق مالکیت توسط نهادهای سیاسی در جامعه شناسایی شده و اعمال می‌شود، بنابراین بی‌ثباتی‌ها و تغییرات نهادهای سیاسی و اجتماعی می‌تواند بر نحوه تضمین حقوق مالکیت در جامعه مؤثر باشد و با توجه به اینکه بازارهای سیاسی عموماً کارا نیستند، هزینه‌های مبادله در چنین بازارهایی راه را برای حقوق مالکیت ناکارآمد هموار می‌کند (نورث، ۱۹۹۰).

عجم‌اوغلو و جانسون^۱ (۲۰۰۵) بر این باورند که در جامعه دو دسته قدرت وجود دارد که فعل و انفعالات میان این دو دسته قدرت می‌تواند باعث تبیین ساختار سیاسی اقتصادی جامعه شود؛ یکی قدرت سیاسی رسمی و دیگری قدرت سیاسی غیررسمی. قدرت سیاسی رسمی، قدرتی است که از نهادهای سیاسی جامعه نشأت می‌گیرد. قدرت سیاسی غیررسمی دارای دو منبع است: اول وابستگی به توانایی گروه‌ها در حل مسئله کنش جمعی یعنی توانایی آنها در متقاعد کردن مردم برای انجام کنش جمعی و دوم برخورداری از منابع اقتصادی. بنابراین براساس الگوی نهادگرایی عجم‌اوغلو می‌توان گفت میزان توزیع قدرت در جامعه زیربنای نحوه تأمین مالکیت خواهد بود. لذا با توجه به اینکه در طول تاریخ ایران، قدرت عموماً در اختیار قبایل، ایلات و عشایر بوده، دولت‌ها در طول تاریخ ایران نیز توسط قبایل، ایلات و عشایر تشکیل شده و لذا ساختار حقوق مالکیت نیز متأثر از این شکل توزیع قدرت بوده است و این امر باید در نظریه‌پردازی در رابطه با عدم توسعه‌نیافتگی ایران در کانون توجه قرار گیرد.

در مجموع براساس آنچه گفته شد، برای تبیین نظریه‌ای در رابطه با توسعه‌نیافتگی ایران لازم است در دو سطح نظریه‌پردازی صورت گیرد؛ نخست نظریه‌ای در رابطه با دولت، نحوه شکل‌گیری، توزیع رانت و آثار تحولات آن بر نهادهای رسمی و غیررسمی بر مبنای ویژگی‌های تاریخی و جغرافیایی ایران و دیگر نظریه‌ای در رابطه با حقوق مالکیت بر مبنای نظریه دولت، با تمرکز بر نحوه دستکاری سیاسی بازارهای اقتصادی برای تأمین اقتدار و آثار

---

1. Acemoglu, D. & Johnson, S.

آن بر امنیت حقوق مالکیت. در این راستا پیشنهاد می‌شود با توجه به ویژگی‌های خاص و جغرافیایی ایران، بر موارد ذیل تمرکز شود:

(۱) وضعیت خاص اقلیمی ایران: که به گونه‌ای بوده که برخلاف غرب، آب را عامل مسلط و منبع اصلی تنش نموده است. این عنصر کلیدی که مورد تأکید الگوی جامعه آسیایی در رهیافت اقتصاد سیاسی مارکسی نیز بوده، تبعات قابل توجهی بر وضعیت اجتماعی و اقتصادی کشور و به ویژه شکل‌گیری دولت‌ها داشته است که در چارچوب الگوی گفته شده، تبعات خاص آن بر شکل‌گیری ساختار حقوق مالکیت اجتماعی انحصاری و عدم تکامل آن به مالکیت خصوصی مورد بررسی قرار نگرفته و در سایر الگوهای نظری نیز به آن توجهی نشده است.

(۲) تأثیر این عامل اقلیمی بر نظامات اجتماعی و سیاسی ایران (نظریه دولت): به اعتقاد رضاقلی (۱۳۸۵) این شرایط اقلیمی، زندگی کوچ‌نشینانه و ایلی را ترغیب می‌نموده است و با توجه به اینکه فناوری نظامی تا پیش از ورود اسلحه گرم تغییر چندانی نکرد، از این رو ساختار تفوق ایلی برقرار بوده و در ساحت سیاست نیز دولت‌های قبیله‌ای تأسیس می‌شده است.

(۳) آثار شکل‌گیری این نظامات اجتماعی و سیاسی بر امنیت حقوق مالکیت (نظریه حقوق مالکیت): در این چارچوب، توزیع خشونت در اختیار ایلات بوده است و با توجه به این نظر نورث که توزیع بالقوه خشونت همراه فناوری و محدودیت‌های جغرافیایی بر حقوق مالکیت تأثیر می‌گذارد، از یک سو بخش قابل توجهی از ساختار حقوق مالکیت در ایران متأثر از شرایط زندگی ایلی، به صورت مشاع بوده و از سوی دیگر توانایی بالای ایلات در خشونت از طریق راهزنی و غارت موجب ناامنی حقوق مالکیت شده و با از بین بردن انگیزه کار و تلاش و نوآوری، اقتصاد را به صورت معیشتی نگه می‌داشته است. در این چارچوب، با توجه به اینکه در زندگی ایلی هزینه پیروی از قوانین از منافع آن بیشتر است، قوانین وضع نمی‌شده و تعیین حدود مالکیت به صرفه نبوده است لذا مالکیت مشاع گردیده و سواری مجانی موجب تخریب منابع می‌شده است. در این وضعیت، چارچوب نهادی اساسی، مشوق توزیع مجدد درآمد (مانند انواع رانت خواری، غارت، دزدی، رشوه‌خواری و...) به عنوان مرجع‌ترین فرصت اقتصادی بوده و تولید، تکنولوژی، ذخیره دانش و... را تشویق نمی‌نموده است.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Farshad Momeni <http://orcid.org/0000-0002-9772-3971>
Hojjatollah Mirzaei <http://orcid.org/0000-0002-3132-6068>
Ali Jafari Shahrestani <http://orcid.org/0000-0003-3415-342X>

منابع

- اشرف، احمد (۱۳۴۶). نظام فئودالی یا نظام آسیایی، جهان نو، شماره ۵ و ۷، صص ۲۳-۱۳ و ۱۵۷-۱۶۳.
- اشرف، احمد (۱۳۴۷). نقد تاریخ ایران از دوران باستان تا سده هجده (تألیف پیگولوسکایا؛ آ.یو. یا کویسکی و ای. پ. پطروشفسکی). مجله مطالعات جامعه‌شناختی، دوره قدیم، ۱، ۱۸۱-۱۸۹.
- اشرف، احمد (۱۳۵۳). تحقیق در مسائل ایران: ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران-دوره اسلامی. نامه علوم اجتماعی، دوره قدیم، ۴، ۷-۴۹.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹). موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران. چاپ اول. تهران: زمینه.
- اشرف، احمد و بنوعزیزی، علی (۱۳۸۷). طبقات اجتماعی، دولت و انقلاب در ایران، ترجمه سهیلا ترابی فارسانی، تهران: نیلوفر.
- باتامور، تی. بی (۱۹۶۸). جامعه‌شناسی. ترجمه سیدحسن منصور و سیدحسن حسینی کلجاهی. چاپ چهارم. تهران: امیرکبیر.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۷). پطروشفسکی در میان ایرانیان؛ گزارشی از کتاب نهضت سرداران خراسان. آئینه پژوهش، ۱۰ (۶۰)، ۵۷-۶۵.
- دادگر، یدالله (۱۳۸۴). تکثری بودن اقتصاد سیاسی. فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی، ۵ (۱۵)، ۱-۲۴.
- رضاقلی، علی (۱۳۸۵). نهادهای غارتی در اقتصاد ایران (اگر نورث ایرانی بود). اقتصاد و جامعه، ۲ (۷)، ۹۶-۱۶۷.
- رنانی، محسن (۱۳۸۴). بازار یا نابازار؟ بررسی موانع نهادی کارایی نظام اقتصادی بازار در اقتصاد ایران. چاپ اول. تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.

- سیف، احمد (۱۳۸۰). *استبداد، مسئله مالکیت و انباشت سرمایه در ایران*. چاپ اول. تهران: نشر رسانش.
- سیف، احمد (بی تا). *اقتصاد مکتب اتریشی*. منتشر شده در وبسایت نقد اقتصاد سیاسی به آدرس: <https://pecritique.com>
- صامتی، مجید، شهنازی، روح الله و دهقان شبانی، زهرا (۱۳۸۹). امنیت حقوق مالکیت، قوانین و مقررات و رشد اقتصادی. *فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی ایران*، ۱۴ (۴۴)، ۸۵-۱۰۴.
- صدقی، ناصر (۱۳۹۷). رویکرد جامعه‌شناختی احمد اشرف به تاریخ ایران از خلال مسئله توسعه‌نیافتگی، *فصلنامه مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی*، ۱۰ (۳)، ۵۷-۷۷. Doi: 10.22035/ISIH.2018.295
- طیبیان، محمد، غنی‌نژاد، موسی و عباسی، حسین (۱۳۸۰). *آزادی‌خواهی نافرجام*. چاپ اول. تهران: نشر گام نو.
- فوران، جان (۱۳۹۵). *مقاومت شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران*. ترجمه احمد تدین، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- کاپوراسو، جیمز ای. و پی. لوین، دیوید (۱۹۹۲). *نظریه‌های اقتصاد سیاسی*. ترجمه محمود عبدالله‌زاده. چاپ چهارم. تهران: نشر ثالث.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۹۹۸). *نه مقاله در جامعه‌شناسی تاریخی ایران، نفت و توسعه اقتصادی*. ترجمه علیرضا طیب. چاپ اول. تهران: مرکز.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۹۸۱). *اقتصاد سیاسی ایران (از مشروطه تا پایان سلسله پهلوی)*. ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی. چاپ بیست و دوم. تهران: نشر مرکز.
- مشهدی احمد، محمود، متوسلی، محمود و طیب‌نیا، علی (۱۳۹۰). *نقدی بر روش‌شناسی اقتصاد مرسوم*. برنامه‌ریزی و بودجه، ۱۶ (۱۱۳)، ۹-۳۰.
- مقصودی، حمیدرضا و امیری تهرانی‌زاده، محمدرضا (۱۳۹۶). نقش فردگرایی روش‌شناختی در ساخت نظریه در دانش اقتصاد. *روش‌شناسی علوم انسانی*، ۲۳ (۹۰)، ۵۷-۷۳.
- میرجلیلی، سیدحسین (۱۳۹۶). بررسی و نقد کتاب «نظریه‌های اقتصادی توسعه؛ تحلیلی از پارادایم‌های رقیب». *پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی*، ۱۷ (۳)، ۸۱-۱۰۲.
- نایب، سعید (۱۳۸۸). یک ارزیابی تاریخی از وضعیت حقوق مالکیت در ایران با رویکرد نونهادگرایی، *اقتصاد و جامعه*، ۶ (۲۱ و ۲۲)، ۲۵۳-۲۷۴.
- نعمانی، فرهاد (۱۳۵۸). *تکامل فنودالیزم در ایران*. چاپ اول. تهران: انتشارات خوارزمی.
- نورث، داگلاس (۱۹۸۱). *ساختار و دگرگونی در تاریخ اقتصادی*. ترجمه غلام‌رضا آزاد. چاپ اول. تهران: نشر نی.

- نورث، داگلاس (۱۹۹۰). *نهادها، تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی*. ترجمه محمدرضا معینی. چاپ دوم. تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.
- ولی، عباس (۱۳۷۵). تناقض‌های مفهوم شیوه تولید آسیایی. *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ۱۱(۱۱۲)-۱۸۰-۱۹۷.
- ولی، عباس (۱۹۹۳). *ایران پیش از سرمایه‌داری*. ترجمه حسن شمی‌آوری. چاپ اول. تهران: نشر مرکز.
- ویتفولگ، کارل (۱۹۵۷). *استبداد شرقی*. ترجمه محسن ثلاثی. چاپ دوم. تهران: ثالث.

References

- Acemoglu, D. & Johnson, S. (2005). Unbundling institutions. *Journal of Political Economy*, 113(5), 949-995. Doi:10.1086/432166
- Alamdari, K. (1381). *Why did iran lag behind the west's development?* (7th ed.). Tehran: Tose'e.
- Ashraf, A. (1967). Feudal system or Asian system, *Jahane No*, 5, 7, 13-23, 157-163 [In Persian]
- Ashraf, A. (1968). Iranian history from ancient times to the 18th century (by Pigoloskaya; A.Y. Yakubsky and A.P. Petroshevsky). *Journal of Sociological Studies*, Old Period (1), 181-189. [In Persian]
- Ashraf, A. (1974). Research in Iranian issues: Historical features of urbanization in Iran-Islamic period. *Social Sciences Letter*, Old Period (4), 49-7. [In Persian]
- Ashraf, A. (1980). *Historical obstacles to the growth of capitalism in Iran*. (First ed.). Zamineh. [In Persian]
- Ashraf, A. & Banu Azizi, A. (2009). *Social classes, state and the revolution in Iran* (S.T. Farsani, Trans.). Niloofar Publications, Tehran. [In Persian]
- Azimi, M. & Abdulahian, O. (1393). Report on ways to increase property rights guarantees in Iran; A case study of a car pre-purchase contract, *Islamic council research center*, serial number: 13960.
- Basely, T. (1995). Property rights and investment incentives: Theory and evidence from Ghana. *The Journal of Political Economy*, 103(5), 937-903. Doi:10.1086/262008
- Bottomore, T.B. (1968). *Sociology: A guide to problems and literature*. Translated by Mansour, S.H & Hoseini Kaljahi, S.H. (4th ed.). Amir Kabir.
- Caporaso, J.A. & Levine, P.D. (1992). *Theories of political economy*. Translated by Abdollahzadeh, M. (4th ed.). Sales.
- Dadgar, Y. (2005). Pluralism of political economy. *The Economic research*, 15(5), 1-24.
- De Soto, J.H. (2008). *The Austrian school: Market order and entrepreneurial creativity*. (First ed.). Cheltenham: Edward Elgar.

- Deliri, H. (1390). An introduction to the conceptual framework of property rights from an economic perspective. *Islamic council research center*, serial number: 12025.
- Dorfman, J., et al. (1963). *Institutional economics*. (First ed.). Berkley.
- Foran, F.J. (1993). *Fragile resistance: Social transformation in Iran from 1500 to the revolution* (A. Tadayyon, Trans), Rasa Publication. [In Persian]
- Hafeznia, M.R (1392). *Political geography of Iran*. (First ed.). Samt.
- Jafarian, R. (2008). Petroshevsky among Iranians; A report from the book of the Sarbadaran movement of Khorasan. *Ayeneh-ye-Pajooheh*, 60(10), 57-65.
- Katouzian, M.H. (1981). *The political economy of modern Iran*. (22th ed.). Markaz. [In Persian]
- Katouzian, M.H. (1998). *Nine essays on Iran`s historical sociology oil and economic development*. (first ed.). Markaz. [In Persian]
- Keynse, J. (1936). *General theory of employment, interest, and money*. (First ed.). NY, Harcourt.
- Maqsoodi, H.R. & Amiri Tehranizadeh, M.R. (2017). The role of methodological individualism in the construction of theory in economics. *Methodology of Social Science and Humanity*, 90(22), 57-73. [In Persian]
- Mashhadi Ahmad, A., Motevaseli, M. & Tayebnia, A. (2011). A critique of conventional economic methodology. *Planning and Budgeting*, 113(16), 9-30.
- Mehrara, N. & Parvini, M. (1396). The political economy of the state criminality in a totalitarianism system. *Legal Research Quarterly*, 80(20), 55-73. [In Persian]
- Mirjalili, S.H. (2017). Book review of economic theories of development: An analysis of competing paradigms. *Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences and Council for the Study of Texts and books*, 3(17), 81-102. [In Persian]
- Motevaseli, M., Khodabandelou, S., Nikonsebati, A. & Rostamian, A. (1395). A reflection on the Austrian school: Its emergence and evolution. *Journal of Entrepreneurship Development*, 3(9), 453-472.
- Nayeb, S. (2009). A historical assessment of property rights in Iran with a neo-institutional approach. *Economy and Society*, 21-22(6), 274-253. [In Persian]
- Nomani, F. (1979). *The evolution of feudalism in Iran*. (First ed.). Kharazmi. [In Persian]
- North, D.C. (1981). *Structure and change in economic history*. Translated by Azad, G. R. (First ed.). Ney.
- North, D.C. (1990). *Institutions, institutional changes, and economic performance*. Translated by Moeini, M. R. (2nd ed.). Organization of Management and Planning.
- Renani, M. (2005). *Market or non-market?* (First ed.). Organization of Management and Planning. [In Persian]

- Rezaqoli, A. (2006). If north was Iranian. *Economy and Society*, 7(2), 96-167. [In Persian]
- Rhoads, S.E. (1985). *The economist's view of the world*. (First ed.). Cambridge University Press.
- Samti, M., Shahnazi, R. & Dehghan Shabani, Z. (2010). property right, regulation and economic growth. *Iranian Journal of Economic Research*, 44(14), 85-104. [In Persian]
- Sedghi, N. (2018). Sociological thoughts of Ahmad Ashraf about the underdevelopment of Iran. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 3(10), 57-77. [In Persian]
- Seif, A. (2001). *Dictatorship, the problem of ownership and capital accumulation in Iran*. (First ed.). Rasanesh. [In Persian]
- Seif, A (?). Economics of the Austrian school. Published on the political economy critique website at: <https://pecritique.com>
- Tabibian, M., Ghaninejad, M. & Abbasi, H. (2001). *Unsuccessful libertarianism*. (First ed.). Game No. [In Persian]
- Vali, A. (1996). Contradictions of the concept of the Asian production method. *Political-Economic Information*, 111-112(11), 180-197. [In Persian]
- Vali, A. (1993). *Pre-capitalist Iran*. Translated by Shami Avari, H. (First ed.). Tehran: Markaz. [In Persian]
- Wittfogel, K.A. (1957). *Oriental despotism: A comparative study of total power*. Translated by Solasi, M. (2nd ed.). Sales.

استناد به این مقاله: مومنی، فرشاد، میرزایی، حجت‌الله و جعفری شهرستانی، علی. (۱۴۰۳). ارزیابی نظریات متفکرین معاصر در رابطه با علل توسعه‌نیافتگی ایران با تأکید بر حقوق مالکیت در چارچوب رهیافت‌های اقتصاد سیاسی. *پژوهش‌های اقتصادی ایران*، ۲۹(۹۹)، ۴۸-۵.

Iranian Journal of Economic Research is licensed under a Creative Commons Attribution.NonCommercial 4.0 International License.